

Izvod iz strogo povjerljive kombinatorike Velimira Terzića. A ponešto i o drugim kombinatorikama¹

LJUBO BOBAN
Filozofski fakultet, Zagreb, Jugoslavija

Prethodna napomena

Na sredini listopada 1983. urednicima *Časopisa za suvremenu povijest* najavio sam da ću za naredni broj toga časopisa pripremiti osvrt na drugo izdanje Terzićeve knjige. Rukopis sam dovršio 27. XI, te nakon toga urednicima predložio da rukopis malo »odleži« do moga povratka iz Beograda, 10. XII. U međuvremenu, 9. XII saznao sam da je V. Terzić preminuo. Iskreno mi je bilo žao. Jer, ljudski je žaliti kad umre čovjek. A posebni, osobni razlog bio je još i u tome što sada nije više moguće voditi neposredni dijalog s Terzićem.

I što nakon toga? Možda će netko reći da nije »fer« kritički, recimo nepovoljno, pisati o mrtvom čovjeku. Na žalost, takav eventualan prigovor nije prihvatljiv, jer iako je Terzić umro, ostalo je njegovo djelo, u ovom slučaju njegova knjiga. Uostalom, povijest je u najvećem svojem dijelu povijest o mrtvim ljudima, jer da nije tako povijesti ne bi moglo ni biti.

Iako, dakle, Terzić više nije živ, dijalog o njegovoj knjizi je, nadam se, moguć i potreban. Uostalom, ima više onih, koji su, na ovaj ili onaj način, »umiješani« u Terzićevu knjigu. Ne znam kako bih ih nazvao skupnim imenom. U nedostatku drugog izraza, recimo, upućeni, mjerodavni, odgovorni faktori, kako li? Navest ću samo one, koje možemo naći među korica same knjige:

1) Izdavači: »Narodna knjiga«, Beograd; »Partizanska knjiga«, Ljubljana—Beograd; »Pobjeda«, Titograd.

2) Recenzenti: Milinko Đurović, general-pukovnik u penziji, akademik Milorad Ekmečić, akademik Metod Mikuž [preminuo prije izlaska knjige]

* Urednički je odbor kategorizirao tako, iako ima neke značajke izvornoga znanstvenog članka.

¹ V. Terzić, Jugoslavija u aprilskom ratu 1941, Grafički zavod, Titograd 1963, 708; Slom Kraljevine Jugoslavije 1941, Beograd — Ljubljana — Titograd 1982, 1, 607, 2, 963.

i dr Vuk Vinaver. Terzić se njima zahvalio riječima: »Ovom prilikom izražavam duboku zahvalnost recenzentima: Milinku Đuroviću, general-pukovniku JNA, akademiku dr Miloradu Ekmečiću, profesoru Univerziteta u Sarajevu, akademiku dr Metodu Mikužu, profesoru Univerziteta u Ljubljani, i doktoru Vuku Vinaveru, naučnom savetniku Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, koji su mi svojim sugestijama i konkretnim primedbama veoma mnogo pomogli da poboljšam kvalitet ovog dela. Takođe zahvaljujem istoričarima dr Petru Kačavendi i dr Miroljubu Vasiću, koji su, na zahtev izdavača, pregledali rukopis pred štampu i dali mi neke korisne primedbe.«

3) Redaktor, lektor i registri, *Milutin Šušović*, pukovnik u penziji. Za njega je Terzić napisao: »Posebnu, upravo izuzetnu zahvalnost dugujem svome školskom drugu iz mladosti i intimnom prijatelju Milutinu Šušoviću, pukovniku JNA u penziji, koji je višegodišnjim upornim zalaganjem saradivao u obradi ovog rukopisa, a kasnije u njegovoj preradi i konačnoj redakciji uložio veliki trud i ukazao mi time neizmernu pomoć.«

4) Na početku knjige stoji i ovo: »Veće naučnih i stručnih radnika Instituta za savremenu istoriju u Beogradu na svojoj sednici od 8. oktobra 1980. godine, na osnovu recenzija akademika profesora dr Metoda Mikuža i dr Vuka Vinavera preporučilo je izdavanje ovog dela.«

Terzić se posebno zahvalio i tadašnjem direktoru Instituta: »Na kraju, osećam obavezu da iskreno zahvalim dr Peri Damjanoviću, direktoru Instituta za savremenu istoriju u Beogradu za značajan doprinos radu na naučnoj oceni ovoga dela.«

Ne znam treba li među upućene faktore navesti i *Intervju* kojem je Terzić (u broju 57, od 5. VIII 1983) dao opširnu ispovijest u vezi s nastankom njegove knjige.

Evo, dakle, ja molim sve upućene, mjerodavne i odgovorne faktore da sudjeluju, svaki prema svojoj upućenosti, mjerodavnosti i odgovornosti, u dijalogu o Terzićevoj knjizi, kad, na žalost, takav dijalog više nije moguće sa samim Terzićem.

Možda neće biti suvišna još jedna prethodna napomena. Uzimajući u obzir iskustvo, gotovo bih se usudio pretpostaviti da će se naći i poneki čitalac (a možda i poneki koji ovo ne bude ni pročitao), koji će primijetiti da ja, »napadajući« Terzića, zapravo (ili kako se to na drugi način kaže, »objektivno uzevši«) branim one koje on optužuje, da branim recimo Mačeka, da branim HSS, da branim Stepinca, da branim . . . itd. Na takav eventualni prigovor mogu primijetiti dvije stvari: a) da to nije argument o kojem samom po sebi treba voditi računa.

b) No, važnije od toga, hoću naročito naglasiti da ovdje nije riječ ni o Mačeku, ni o HSS, ni o Stepincu, ni o . . . itd. Na žalost, uopće nije riječ o problemima, što bi zapravo trebalo biti, nego je riječ u prvom redu o tome kako se o određenim problemima iz naše historiografije raspravlja u Terzićevoj knjizi. Riječ je prije svega o metodologiji (točnije: »metodologiji«), o mentalitetu u našoj historiografiji (točnije: nazovi-historiografiji). I zato, ako nekoga napadam, napadam »metodologiju«, a ako nekoga branim, branim metodologiju, napadam nazovi-historiografiju, a branim historiografiju.

Nakon vijesti o Terzićevoj smrti unio sam više izmjena u tekst, ali da preciziram: ništa nije ni dodano ni oduzeto u pogledu argumentacije. Izmijenjena je samo forma, jer je prvotno tekst napisan kao neposredan dijalog sa samim Terzićem, s više osobne intonacije. Izmijenjeni tekst nešto je »ublažen«, ali, na žalost, i uza svu benevolentnost i obzir prema trenutku, od osnovne intonacije nisam mogao odustati.

U Zagrebu, 14. XII 1983.

Prvi dio

1.

Kad sam prvi put pročitao neke dijelove (prema samom Terziću — bitne dijelove) drugog izdanja Terzićeve knjige, odmah mi se nametnuo naslov mogućeg osvrta na njegove dokumente, argumente i ocjene. Naslov je vrlo kratak: »Postaprilske šale Velimira Terzića«. Kad sam te dijelove knjige pročitao po drugi put, vidio sam, međutim, da se Terzić nimalo ne šali, da on stvari ozbiljno shvaća, i da uporno traži da ga se ozbiljno shvati. Rado ću, zasad, izbjeći treće čitanje, jer se već unaprijed pribojavam kakve bih još sve dojmove i zaključke mogao izvući.

Uostalom, Terzić i ja bili smo stari poznanici, poznavali smo se čak 20 godina, iako se inače nikada u životu nismo vidjeli. Stjecajem slučajnih okolnosti, bio sam prvi kritičar prvog izdanja Terzićeve knjige. Naime, jednoga jesenjeg dana 1963. godine, Terzić je iz Titograda doletio u Beograd s prvim primjercima svoje knjige. Jedan primjerak, koji je poklonio svom poznaniku, još iste večeri bio je u mojim rukama. Nekoliko dana prije toga upravo sam bio završio rukopis svoje disertacije pod naslovom »Sporazum Cvetković—Maček«. Na brzinu, u roku od dva dana, unio sam izmjene u već završeni rukopis, da bih se mogao osvrnuti i na Terzićeve knjige, koje inače još prilično dugo nije bilo u prodaji. Kako je moj rukopis, kao doktorska disertacija, morao proći određeni postupak, i kako je bio tiskan tek 1965, u međuvremenu su se pojavile i druge kritike Terzićeve knjige. Ne pada mi na um da ovo ističem radi nekog primata (što će mi takvi nezahvalni primati!), nego radi toga da spomenem kako dugo smo se poznavali Terzić i ja, i da se tako lakše razumije i današnji dijalog o Terzićevoj knjizi. A možda i radi toga da se vidi kojem ešalonu agresora pripadam (u spomenutom broju *Intervjua* Terzić govori o agresorima protiv njegove knjige, koji su se, konačno, kao agresori, morali povući). Kako je, dakle, moja disertacija tiskana tek 1965, iz prvog ešalona dospio sam tek u komoru. Točnije — izvan svakog ešalona. Ti me ešaloni nisu zanimali ni tada ni danas, niti se osjećam agresorom protiv Terzićeve knjige, ni protiv Terzića, ni tada ni danas. Mene u ovom slučaju zanima nesumnjiva agresija, a to je Terzićeva agresija protiv povijesne znanosti. Radi obrane povijesne znanosti rado ću se izložiti riziku da iz komore prijeđem u prvi ešalon.

Odmah moram reći da nemam toliko iskustva, kao što ga je imao general-pukovnik Velimir Terzić, u vođenju ratnih operacija i u povijesti ra-

tova, pa tako ni što se tiče aprilskog rata u Jugoslaviji 1941. Terzić, međutim, nije sebi stavio u zadatak da o aprilskom ratu piše prvenstveno s vojnog stanovišta, kao što bi se od njegove kvalifikacije, i ranijih radova, moglo očekivati. U centar svojih razmatranja on je stavio političke probleme, on u prvom redu hoće biti povjesničar političke povijesti, a ne vojni povjesničar. Naime, na str. 5. drugog izdanja svoje knjige Terzić je napisao: »To znači da postoji prostorni nesklad između opisa političkih događaja koji su prethodili ovom ratu i pripremama za rat, s jedne strane, i opisa toka događaja, s druge strane, jer sam smatrao da je najvažnije otkriti glavne uzroke poraza, a time i njegove posledice. Otuda i podnaslov ove knjige 'Uzroci i posledice poraza'.« Tako mi je sam Terzić olakšao moj nezavidan položaj i moje nedostatno vojničko obrazovanje. U političkoj povijesti ću se ja eventualno nešto i snaći, pa se nadam da razgovor može biti nastavljen.

Prvo i drugo izdanje Terzićeve knjige mogu se uspoređivati po različitim kriterijima: po broju tomova, broju stranica, broju bilježaka i sl. U čemu je, međutim, suštinsko poređenje, naročito u onim aspektima koje Terzić smatra prioritetnim? U predgovoru *Sporazumu Cvetković—Maček* napisao sam: »Kod njega [Terzića] se ponovio slučaj kao i kod svih onih koji su donosili zaključke prije nego što je problem dovoljno proučen.« Prošlo je otada dvadesetak godina, povijesna istraživanja dala su masu novih saznanja, mnogo štošta je već poodavna prevladano i mnoge činjenice definitivno raščišćene. Ljubitelji povijesne znanosti sigurno će se obradovati tome što je i Terzić slijedio taj napredak. I to je točno. Točno je kad se broje stranice, bilješke, nove knjige i dokumenti koje Terzić niže. Ja bih osobno u tom pogledu trebao biti veoma zadovoljan, jer u drugom izdanju svoje knjige on navodi moje radove više od 70 puta (o tome kako se koristi mojim radovima morat će se malo više porazgovarati). A kad je riječ o suštini Terzićevih stavova? Osobno bih bio zadovoljan da je on ostao bar na nivou 1963. Na žalost, u mnogim problemima Terzić pokušava vući našu historiografiju još dublje u prošlost, točnije — ne znam kamo je želi odvući.

U *Intervjuu* Terzić za prvo izdanje svoje knjige tvrdio da u njoj »nema netačnih i neproverenih činjenica«. A kad je u prvom izdanju tako, o drugom valjda ne bi trebalo ni govoriti. Provjerimo ovu Terzićevu tvrdnju na jednom primjeru.

U prvom izdanju svoje knjige (51—52) Terzić piše: »Na inicijativu dr. Mačeka, voćstvo HSS, sporazumno sa ustašama, sazvalo je za 31. marta 1941. konferenciju preko 60 narodnih poslanika HSS, koja je održana u prostorijama Gospodarske sloge u Zagrebu. Na ovoj konferenciji, kojoj su prisustvovali ustaški prvaci u zemlji i predstavnici vlasti banovine Hrvatske, doneta je odluka da se od sila Osovine traži da priznaju samostalnu hrvatsku državu. Proklamacija koja je doneta na ovoj konferenciji glasi:« (citiram prema Terziću i na njegovu odgovornost). Pošto tu proklamaciju donosi u izvodima ili prepričava njen sadržaj, Terzić nastavlja:

»Na kraju doneta je sledeća rezolucija:

I Jugoslavija je prestala da postoji.

Ponovo će se stvoriti slobodna država Hrvatska u svojim istorijskim i etnografskim granicama, uključujući tu Prekomurje, Međumurje, Sloveniju, Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu i hrvatski deo Vojvodine.

II Do donošenja novog ustava izvršnu državnu vlast vršiće nova hrvatska vlada sa sedištem u Zagrebu.

III Hrvatski predstavnici dostavljaju ovu rezoluciju ministru inostranih poslova Nemačkog Rajha i mole ga da novu državu Hrvatsku prizna kako Rajh, tako i ostale sile Osovine.

Hrvatski poslanici, u ime celog hrvatskog naroda, mole vladu Nemačkog Rajha da za obezbeđenje samostalne države Hrvatske ovoj odmah pruži pomoć i zaštitu.

U glavnom gradu Zagrebu, 31. marta 1941. godine.«

Nakon toga Terzić izriče slijedeću »pouku«:

»Ova rezolucija Mačeka i narodnik poslanika HSS predstavlja vrhunac izdaje, koju će naša pokoljenja večno osuđivati, iznoseći je ne samo kao nečuvano delo veleizdaje, nego i kao jedan od razloga tragičnog aprilskog sloma Jugoslavije [kurziv Terzićev].

Na str. 154 Terzić će opet:

»Pošto su Vezenmajer i Frojnd depešom dostavili nemačkoj vladi rezoluciju Hrvatske seljačke stranke (koju su u ime skupštine potpisali opunomoćeni zastupnici), u kojoj se ova stranka nedelju dana pre početka aprilskog rata deklarirala za komadanje Jugoslavije i stvaranje samostalne hrvatske države, pod okriljem Nemaca (kurz. V. T.), ministar inostranih poslova Rajha, fon Ribentrop, je svojim obaveštajnim organima u Zagrebu poslao sledeću depešu:« Terzić zatim citira telegram u kome se Mačeku savjetuje da ne ide u Simovićevu vladu.

Kako ovaj problem stoji u literaturi?

Koliko mi je poznato, gornju tzv. rezoluciju prvi je objavio Vojin Popović (Maček u martovskim događajima 1941, *Borba*, 17. 2. 1961, nastavak 4). Njegov je komentar uz tu rezoluciju ovaj:

»Teško je, međutim, utvrditi da li je zaista Maček sazvaio ovu konferenciju narodnih poslanika za 31. mart, ili je to, sporazumno s njim, učinio narodni poslanik za srez Osijek, Janko Tortić. Ali je sasvim sigurno da je ta konferencija, koja je organizovana sporazumno sa ustašama, održana 31. marta u prostorijama Gospodarske sloge. Tada je doneta rezolucija koja pokazuje svu izdaju vrhova HSS. Rezoluciju je usvojilo preko 60 poslanika HSS, zatim predstavnici vlasti banovine Hrvatske i nekolicina ustaških prvaka. Pošto ona predstavlja vrhunac izdaje vodstva HSS, citiramo je u celini:«

Kao što je poznato, Nijemci su u to vrijeme svakodnevno, tako reći u milimetar pratili Mačekovo kretanje i ponašanje i bili dobro upućeni u ono što se događa u njegovoj okolini. O tome je objavljeno dosta dokumenata. Odmah treba naglasiti da ni u jednom njemačkom dokumentu, ni posredno ni neposredno, nema podataka na osnovi kojih bi se Maček dovodio u vezu sa spomenutom rezolucijom. Naprotiv, kao što ćemo vidjeti, prema njemačkim dokumentima, tu su rezoluciju sastavili oni koji se nisu slagali s tadašnjim Mačekovim držanjem.

Na temelju čega Popović donosi spomenuti zaključak o Mačekovoj ulozi u donošenju spomenute rezolucije, ako to nije moguće na temelju njemačkih dokumenata? Evo što o tome kaže Popović:

»Ovu rezoluciju poslanika HSS dostavio je radiogramom vladi Rajha Ribentropov izaslanik Vezenmajer tek 5. aprila u 17,50 časova. Ali treba istaći da Maček, koji je, bez sumnje, bio inicijator sazivanja, nije prisustvovao ovoj konferenciji. To potvrđuje i sam Janko Tortić koji je rukovodio konferencijom i posle pričao dr Vladimiru Židovcu da su Nemci bili uvereni da ustaše nemaju nikoga za sobom u hrvatskom narodu, pa im nisu ni pridavali kakav značaj. Zato im je bio cilj da se sporazumeju sa HSS. Židovec je kasnije prilikom istrage izjavio da je Tortić 'sazvao u Zagrebu na zasedanje narodne zastupnike koji su se slagali s takvom politikom . . . ; od nekih 90 zastupnika tada je uz njega bilo oko 60. Tako je održano tajno zasedanje u Zagrebu . . . na kome su odobreni koraci koje je poduzeo Tortić, te zaključeno da se ima iskoristiti ondašnja međunarodna politička situacija tako što će se osnovati samostalna hrvatska država'.«

Dakle, glavni je svjedok za Popovićevu tvrdnju Vladimir Židovec, inače bivši pristaša HSS-a, koji je od prvih dana NDH pristupio ustašama i bio u ustaškoj diplomatskoj službi. Evo što je, poslije rata, u istražnom postupku, Židovec izjavio:

»Tortić navodi, da su sve veze koje su ustaše imali u to vrijeme s Nijemcima bile labave. Ovi da su doduše mnogo razgovarali sa Slavkom Kvaternikom, ali su ga smatrali omatorjelim starcem. Osim toga su bili uvjereni da ustaše nemaju nikog za sobom u narodu, pa im tako nisu pridavali ni velike važnosti. Cilj je njemačke politike bio u tome, da se sporazumu s HSS-om. Tortić dalje izlaže da je on, sa *znanjem i odobrenjem dr. Mačke*, još u god. 1940. a pogotovo ona prva tri mjeseca g. 1941. vodio pregovore s Nijemcima, a ovi su baš tim pregovorima pridavali najveće značenje. Glavni njemački agent bio je Veessenmayer. Tortić im je rekao da Hrvati hoće svoju samostalnu državu te može u tom pravcu razgovarati s Nijemcima, ukoliko im je stalo *da hrvatsko područje bude pacificirano za vrijeme rata tako da oni mogu odavle vući one ekonomske koristi koje su i dosad imali*. Na toj bazi i na ničemu drugome moguć je sporazum između Hrvatske i Njemačke. Nijemci su pristali, jer je na temelju toga Tortić, u času kad je već došlo do krize nakon Simovićeva puča, sazvao u Zagrebu na zasjedanje narodne zastupnike koji su se slagali s takvom politikom. Tortić kaže da je od nekih 90 zastupnika tada uz njega bilo njih oko 60. Tako je održano tajno zasjedanje u Zagrebu dana 30. III 1941., na kom su odobreni koraci koje je poduzeo Tortić, te *zaključeno da se imade iskoristiti ondašnja međunarodna politička situacija tako da će se osnovati samostalna hrvatska država*. Prema Tortiću, ova činjenica, koja je malo ili nikako poznata, odigrala je odlučujuću ulogu kod osnivanja NDH. *Naime Nijemci su tek nakon toga definitivno pristali na osnivanje države*. Kako nisu imali povjerenja u ustaše i njihovu snagu u narodu, to je za njih bio mjerodavan jedino dr. Maček te im je tek ovaj zaključak 'hrvatskog narodnog zastupstva' od 30. III 1941. dao dojam, da će se moći privući na suradnju konstruktivne snage i nešto učiniti. O tom Tortićevom radu bio je informiran dr. Maček, koji se je slagao s ovom stvari ali nije htio javno istupiti niiti stvar otvoreno preuzeti u svoje ruke,

zbog čega je Tortić odlučio da sam ostvari plan. Tortić sebe i svoje pristaše nazivlje 'radićevcima' za razliku od mačekovaca. Tvrdi da narod nije dao dr. Mačeku da vodi ovakovu politiku kakovu je stvarno vodio. Dalje opisuje Tortić kako se Kvaternik još dana 10. IV 1941. bojao i skrivao, te kako ga je Veesenmayer morao vući za rukav da proglasi NDH, ali čim je to učinio bila mu je glavna briga da gurne u pozadinu njega, Tortića, kao i svog ustaškog suparnika Budaka. Zaključujući svoj prikaz Tortić kaže, da je Maček omogućio i stvarno proveo da nova država ne dođe u konstruktivne ruke t.j. Tortićeve, nego baš u ustaške kojima ju je predao.« (Ovaj se citat navodi prema knjizi-elaboratu za interne potrebe, napisanoj 1948, pod naslovom *Put izdaje dr. Mačeka i družine*, čiji se primjerak nalazi u Arhivu Vojnoistorijskog instituta, I. O. Br. reg. 1/3—1—580, str. 106. Originalan tekst saslušanja Židovca nisam imao priliku vidjeti.)

U vezi s ovim nekoliko konstatacija:

1) Janko Tortić pripadao je HSS-u, na prosinačkim izborima 1938. izabran je za narodnog zastupnika na listi te stranke.² U vremenu nakon 27. marta bio je (neposredno ili posredno) u kontaktu s njemačkim predstavnicima u Zagrebu. Oko sredine kolovoza 1941. bio je, zajedno s Josipom Berkovićem, na čelu grupe od 120 osoba, koje su potpisale izjavu o pristupanju ustašama, kao pristalice HSS-a. Među njima bilo je narodnih zastupnika, te zamjenika narodnih zastupnika i više nižih funkcionera HSS. Tortić je bio doglavnik i ministar u ustaškim vladama.

2) Vidjeli smo, dakle, Tortić je pričao Židovcu, a Židovec u istražnom postupku. Već same okolnosti i način kako je izvor nastao upozoravaju na oprez prema njegovoj vrijednosti.

3) Iz Židovčeve izjave proizlazi da je Tortić o svojoj akciji informirao Mačeka, s čim se ovaj složio. Popović i Terzić su išli dalje od Židovčeve izjave i Mačeka proglasili *inicijatorom* spomenutog navodnog sastanka i spomenute rezolucije.

4) Ako je Tortić i pričao ono što mu Židovec pripisuje, jasno je uočljivo njegovo hvalisanje. On sebe stavlja u centar pregovora s Nijemcima i u sam centar proglašavanja NDH. Iz značajnog broja pristupačnih i objavljenih njemačkih izvora iz tog vremena to nikako ne proizlazi.

5) Prema navodnim Tortićevim izjavama Maček, koji je navodno znao i odobrio Tortićevu akciju (prema Popoviću i Terziću bio inicijator), nije se pobrinuo da državu preda u prave, »radićevske« ruke, u »konstruktivne« Tortićeve ruke, nego je predao ustašama, s kojima, eto, Tortić nije imao nikakve veze, osim što je bio doglavnik i ustaški ministar. Kao što se vidi, zbrka je kompletna.

Sve u svemu, jedini izvor na kome se temelji tvrdnja Popovića i Terzića o inicijatorskoj ulozi (to u dokumentu čak tako nije ni rečeno) u proglašavanju nezavisne hrvatske države već 31. III 1941. ne treba ozbiljno uzimati u obzir, u cijelosti, a pogotovo u njegovim pojedinim dijelovima.

² O Tortiću usp. *Fikreta Jelić-Butić*, Ustaše i NDH, Zagreb 1977; *ista*, Hrvatska seljačka stranka 1941—1945, Ljubljana — Zagreb 1983; *B. Krizman*, Pavelić između Hitlera i Mussolinija, Ljubljana — Zagreb 1980; *isti*, Ustaše i Treći Reich, Ljubljana — Zagreb 1983.

Popovićevim podacima koristio se F. Čulinović (Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961, II, 165—167), ali on upozorava na potrebu opreza: »Ove dokumente treba međutim uzimati sa razumljivom rezervom, ali se ne može poreći kako i pored toga ima i drugih znakova, koji pokazuju da se i u tome nalazi nešto istine. Može se kazati, da ta Rezolucija od 31. marta 1941. nije bila izraz čitavog vodstva Hrvatske seljačke stranke, a napose da ni ovdje nema neposrednog dokaza o Mačekovom aktivnom sudjelovanju u njenom donošenju. Ali odavde se može vidjeti koliko je u Hrvatskoj maha preotela tada već aktivna grupa velikohrvatski orijentiranih, Osovini naklonjenih elemenata koji su se nalazili u samom vodstvu Hrvatske seljačke stranke. Ova rezolucija pokazuje do kojih je granica išla u Banovini Hrvatskoj ta separatistički orijentirana grupa, u svojoj akciji protiv Jugoslavije.«

Čulinović je o toj rezoluciji (proklamaciji) pisao još jednom (Okupatorska podjela Jugoslavije, Beograd 1970, 198—199), ali izričito ističe da Vesenmayer u svom izvještaju, pri spominjanju Seljačke stranke, misli »očito pri tome na one njene pripadnike, koji — kako se u toj depeši kaže — 'otklanjaju Mačekov postupak'«.

O tome problemu, polemizirajući pri tom i s Terzićem, u Sporazumu (374—377), dakle 1963, pisao sam:

»Dogadaji od 27. marta i pitanje daljnje orijentacije u vezi s tim izazvali su suprotna mišljenja i podvajanja u vodstvu HSS. Danas o tome još ne možemo dobiti detaljniju sliku. Vidi se da su postojala suprotna mišljenja oko toga da li da se ulazi ili ne u pučističku vladu. Prema jednom njemačkom izvještaju od 29. marta, oko 20 poslanika HSS, Tortić i senatori Pernar i Košutić poduzeli su korake kod Mačeka u cilju osnivanja hrvatskog jedinstvenog fronta uz suradnju 'Mladohrvata'. Oni su, kako se u izvještaju kaže, rezervirani i smatraju da je odlučujuće jedino umarširanje njemačkih trupa. Pritisak na Mačeka da ne ulazi u Simovićevu vladu dolazio je i od strane ustaša. S. Kvaternik spominje da je imao kontakte s nekim predstavnicima HSS i preko njih u nekoliko navrata slao poruke Mačeku da ne ide u Simovićevu vladu, ali na ove poruke nije dobijao odgovor. O upućivanju poruka Mačeku u ovom smislu raspravljalo se na sastancima kojima je prisustvovao i Vezemajer. Grupa oko Tortića potpuno se orijentirala na suradnju s ustašama. Dva predstavnika HSS, Tortić i Lamešić, zajednički su potpisali jednu rezoluciju s ustašama, koja je bila upućena fon Ribentropu, kao njihovo zajedničko gledište. Od predstavnika ustaškog pokreta rezoluciju su potpisali Bulat, Kvaternik i Lorković. Jedan od potpisnika ove rezolucije, E. Bulat, piše o tome slijedeće: jedne večeri Kvaternik je na sastanku jedne ustaške grupe, u kući izvjesnog odvjetničkog pisara, pročitao jednu deklaraciju (memorandum) koja je trebala da bude upućena njemačkom Rajhu, radi dobijanja podrške za stvaranje nezavisne hrvatske države. Kvaternik je saopćio da 's Mačekom nema ništa, ali se je od njega odvojila jedna grupa zastupnika s Tortićem na čelu, i oni će s nama. Rat bi mogao buknuti svaki čas. Mora se, stoga, sastaviti jedan proglas na hrvatski narod s pozivom na ustanak i uspostavu Hrvatske Države'. Kvaternik je stavio u zadatak Bulatu i Žaniću da, svaki zasebno, sastave proglas. O ovome se raspravljalo nakon dva dana. 'Ponešto u nebitnim stvarima skraćeni memorandum spremljen je

za potpis. Potpisuju ga petorica. Dvojica od strane HSS, i to Janko Tortić i dr. Marko Lamešić (kasnije veliki župan Velike župe Prigorje) i trojica sa strane nacionalista: Slavko Kvaternik, dr. M. Lorković i ja. Dumandžić forsira mene kao predstavnika Dalmacije. Potpisivanje memoranduma teklo je ovako: Kada su ga potpisali spomenuti predstavnici HSS, ja sam ga odnio dru. Mladenu Lorkoviću negdje u pravcu Maksimira, gdje se je Mladen bio sklonio. Pročitao ga je i potpisao, pohvalivši mu sadržaj i oblik. Iza toga odlazim na ugovoreni sastanak u gostionicu Vranešić pokraj Jelačićevog trga. Prisutno je pet osoba. Od Nijemaca je tu Vezenmajer i još jedan gospodin. Nekoliko naših čuvalo je stražu oko gostione. Potpisali smo original na hrvatskom jeziku. U biografiji dra Ede Bulata, poslanika NDH u Rumuniji, piše: 'Uoči beogradskog prevrata dr. Edo Bulat našao se slučajno u Zagrebu, gdje je bio u dnevnom dodiru s današnjim vojskovođom Kvaternikom i ministrom Dumandžićem. Dva dana prije početka rata supotpisuje poznatu notu petorice (potpisnici su bili vojskovođa Kvaternik, dr. Mladen Lorković, dr. Lamešić, Tortić i dr. Bulat), kojim se poziva Führera da zaštiti Hrvatsku od balkanskih pustolova.'

Proklamaciju koju su potpisala spomenuta petorica Vezenmajer je 5. aprila dostavio Berlinu. Ona je sadržavala proglašenje nezavisne hrvatske države i molbu Njemačkoj da u ovome pruži podršku i zaštitu. Sama proklamacija stilizirana je tako da se može shvatiti kao da je donesena na jednoj široj skupštini, a potpisali je opunomoćenici skupštine. Kao što se prema Bulatu vidi, rezolucija nije bila donesena na kakvom širem sastanku. Može biti da je tih dana bilo i širih sastanaka predstavnika HSS i da su se tom prilikom manifestirala suprotna mišljenja i u pogledu odnosa prema Simovićevoj vladi i daljem opstanku Hrvatske u okviru Jugoslavije, ali nema dokaza da je kakva rezolucija u tom smislu prihvaćena. Spomenut je izvještaj o grupi oko 20 poslanika, koja je od Mačeka tražila formiranje 'jedinstvenog hrvatskog fronta'. Među njima se spominju Košutić i Pernar, ali oni nisu slijedili Tortića i Lamešića, pa se grupa koju spominje ovaj izvještaj ne može identificirati s Tortićevom grupom. No, i bez obzira na ovaj podatak, koji u vezi s postankom spomenute proklamacije donose Bulat i *Hrvatski narod*, te sam Vezenmajer, i na osnovi drugih momenata može se zaključiti da ona ne predstavlja gledište Mačeka i većine vodstva HSS, kako tvrdi Terzić. Proklamacija govori sasvim suprotno od stvarnog Mačekova držanja.

Vezenmajer je proklamaciju, kao što je rečeno, dostavio Berlinu 5. aprila. Ona, međutim, nosi datum 31. marta. Iz Vezenmajerovih telegrama se vidi da je ona stvarno potpisana 5. aprila. Da li je možda riječ o tome da je ona bila koncipirana 31. marta i da su se tek 5. aprila na nju stavili svi potpisi? Ili se možda na taj način željela iskoristiti atmosfera koja je vladala na kakvom eventualnom širem sastanku koji bi možda bio održan 31. marta? Možda je i samom Vezenmajeru, iz bilo kojih razloga, bilo do toga da se stavi taj datum? Slično je možda i s onim uvodnim dijelom proklamacije u kome se kaže da je proklamacija donesena na jednom širem sastanku predstavnika političkog, kulturnog i privrednog života u Hrvatskoj? Na taj bi način proklamacija trebalo da ima veći autoritet?

Nije li možda ovakva proklamacija trebalo da služi Nijemcima kao izgovor za intervenciju u Jugoslaviji?»

O Terzićevu stavu pisao sam tada, uz ostalo: »Osvrćući se na Sporazum od 26. augusta 1939. Terzić tvrdi: 'Za Mačeka i vođstvo HSS sporazum sa vladom Dragiše Cvetkovića predstavljao je samo početnu etapu u težnji da se stvori zasebna država Hrvatska, oslonjena na sile Osovine.' (V. Terzić, n. dj., 47.) Ova tvrdnja za njega je polazna tačka i u interpretaciji Mačekova držanja nakon 27. marta 1941. U Mačekovu držanju ovih dana Terzić nastoji naći potvrdu za ove svoje teze. Međutim, ako je Mačekova težnja bila da se stvori nezavisna hrvatska država oslonjena na sile Osovine, može se pretpostaviti da bi on tu priliku nastojao i iskoristiti kada mu je s njemačke strane nuđeno proglašenje nezavisne hrvatske države. Pripisujući Mačeku spomenutu rezoluciju od 31. marta Terzić, u stvari, tvrdi da je Maček, odnosno vodstvo HSS, već izvršilo proklamiranje nezavisne hrvatske države. Ako je to učinjeno, onda ostaje nejasno zašto bi Maček 3. aprila odbio ponudu njemačke strane preko Malletkea, i zašto bi onda ulazio u Simovićevu vladu?»

Na Terzićeve stavove osvrnuo sam se ponovo 1974. (Maček i politika Hrvatske seljačke stranke 1928/1941, Zagreb 1974, II, 407—409).

Krizman je o tome pisao:

»V. Popović donosi u nepreciznom prijevodu tekst te 'rezolucije' kao dokaz 'sve izdaje vodstva HSS' (Maček u martovskim događajima, *Borba* 17. II 1961, nastavak 4). Međutim, ovdje se radi o izjavi koju nisu potpisali vrhovi HSS nego pripadnici desnog krila HSS J. Tortić i dr Marko Lamešić, a od strane ustaša Sl. Kvaternik, M. Lorković i E. Bulat, što je Popović propustio utvrditi. Kad je Veesenmayer primio tu potpisanu izjavu, oprostio se izjavivši 'Rat će izbiti sutra ujutro i vi se, gospodo, pazite i spremite!' (E. Bulat, Deseti Travanj, Hrvatska Misao, Buenos Aires 1957, sv. 23, 13).« I na drugom mjestu: »U već citiranom brzojavu br. 41 stoji da će potpisati samo Kvaternik, Lorković, Dumandžić, Tortić, Košak, Debelić, i Lamešić, dakle n i t k o [spac. B. Krizman] iz vodstva HSS.«³

³ B. Krizman, Odnosi Jugoslavije s Njemačkom i Italijom 1937—1941, *Historijski zbornik* XVII/1964, 254, 255, bilj. 104 i 105. Treba napomenuti da ovaj broj zbornika nije bio tiskan do izlaska moje knjige *Sporazum Cvetković-Maček* (na zborniku je oznaka da je iz tiska izašao 1965). U objašnjenju uz ovaj Krizmanov prilog stoji: »Ovaj je prilog skraćena verzija referata sastavljenog za Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu da posluži kao grada za referat namijenjen III međunarodnom kongresu historičara pokreta otpora u Karlovim Varima od 2. do 6. IX 1963.« Ističem ovo radi toga da ukažem na to kako smo Krizman i ja nezavisno upozorili na problem autorstva ove proklamacije. Usp. Krizman, Pavelić i ustaše, Zagreb 1978, 362—364, gdje on ponavlja neke podatke o postanku tog dokumenta. Opisujući misiju njemačkog emisara Malletkea u Zagrebu, gdje je bio u kontaktima s Mačekom, Krizman ovako prenosi njegov izvještaj od 3. travnja (aprila), što ga je prenio generalni konzul Freundt:

»Malletke je danas u podne — javlja Freundt, uz ostalo, Ribbentropu — razgovarao s Mačekom. Maček mu je izjavio: 1) da kategorički otklanja svaku diskusiju o nezavisnoj Velikoj Hrvatskoj; 2) da će srpsku dobru volju iznova ojačati izjašnjavanje u prilog Trojnog pakta; 3) Maček je načistu da Jugoslavija mora pružiti zadovoljštinu Njemačkom Reichu; 4) Maček želi — ukoliko je Berlin s tim suglasan — da ponudi srpskoj vladi da sam osobno uzme u ruke vođenje pregovora s Njemačkim Reichom o ponovnom izjašnjavanju za Trojni pakt i pružanju zadovoljavajuće zado-

Evo kako je raspoložive dokumente i informacije do 1973. shvatio i protumačio M. Colić (Takozvana NDH 1941, Beograd 1973, 88—89): »Već iz početne formulacije vidi se da se izjavom nastojalo izraziti postojanje nepostojeće široke i jedinstvene političke akcije, koju su inicirali njemački predstavnici i ustaše.« I zatim: »Izjava nedvosmisleno pokazuje da je riječ o separatističkoj akciji ustaške grupe, zajedno s grupom desno orijentiranih pripadnika HSS.«

Fikreta Jelić-Butić (Ustaše i NDH, Zagreb 1977, 67—68) o tome, uz ostalo, piše: »Rezolucija je dakle plod separatističke akcije desničarskih snaga. Kakav je bio cilj ove rezolucije? Ona je bila rezultat neposrednog dodira ustaške grupe oko S. Kvaternika i njemačkih predstavnika, u prvom redu Veesenmayera. Bila je to zapravo njihova zajednička akcija od 4. i 5. travnja, kada su njemački predstavnici svu pažnju obratili ustašama, a ovi su konačno došli u položaj da netko neposredno s njima pregovara. Prema E. Bulatu, Veesenmayer je primio potpisani memorandum i izjavio da će rat izbiti 'sutra ujutro'. Na osnovu toga Bulatova svjedočanstva i spomenutog Veesenmayerova telegrama Berlinu od 5. travnja, daje se zaključiti da je rezolucija nastala toga dana.

Bez sumnje obje su strane imale svoje interese prilikom donošenja rezolucije. Kad nisu uspjeli pridobiti Mačeka za proglašenje hrvatske države, što bi davalo realniju i širu osnovicu čitavoj akciji zbog uključivanja HSS-a, Nijemci su i drugoj akciji, koju su organizirali s malobrojnou ustaškom skupinom, nastojali dati šire političko značenje. Međutim, iz telegrama od 5. travnja vidljivo je da su njemački predstavnici u Zagrebu bili svjesni prave snage ustaša. Veesenmayer je, naime, izrazio molbu Berlinu da ga pravovremeno obavijesti 'barem šest sati prije nego što u Reichu uslijedi objavljivanje izjave, da bi potpisnici mogli prijeći u konspiraciju'.«

I kakve, nakon svega toga, zaključke Terzić izvlači u drugom izdanju svoje knjige? Citiram (I/497—498):

»Interesantno je da je nemačko Ministarstvo inostranih poslova tražilo da bude odmah obavješavano o svim političkim odlukama hrvatskih vođa, kao i o mestu gde se nalaze u svakom trenutku.

Navedena preporuka dostavljena je i nemačkom poslanstvu u Beogradu, da bi se Maček blagovremeno obavestio ukoliko je već tamo. Da ne bi otkrili svoje namere, Nemci su Mačeku jedino predložili autonomnu Hrvatsku u okviru Jugoslavije i izrazili želju da saznaju kakvo bi držanje on zauzeo u takvoj situaciji. Na ovu ponudu Maček je izjavio da je on

voljštine; 5) uz bok kralju — čija je važnost praktično isključena — imaju stupiti dvije osobe s isključivim ovlaštenjem; 6) misao o odvajanju Slovenije ne može biti predmet diskusije, a također ni njena podjela. Maček se odnosio potpuno negativno prema Malletkeovim prigovorima i pokušajima da se na nj utječe. Vjeruje u svoju misiju očuvanja mira i u svoj uspjeh te moli da ga obavijeste da li je Berlin suglasan s njegovom spremnošću da pregovore — kako je navedeno — sam vodi. Maček je očigledno ponosan i ponosan navodnim uspjehom svoje politike. No, ipak nije mogao pružiti uvjerljivo objašnjenje o mogućnostima praktične provedbe u Beogradu. Malletke moli — stoji na kraju Freundtova brzogjava — da rezultat njegova razgovora s Mačekom saopće i Reichsleiteru Rosenbergu« (B. Krizman, Njemački emisar W. Malletke kod V. Mačeka uoči napada na Jugoslaviju 1941, *Časopis za suvremenu povijest* II/1975, 162—163).

za autonomiju Hrvatske u okviru Jugoslavije sa većim ovlaštenjima, s tim što bi trebalo izvršiti izvesne korekture, odnosno teritorijalne ispravke u Bosni, i formirati jedno posebno hrvatsko ministarstvo u centralnoj vladi. Međutim, na inicijativu dr Mačeka, vodstvo HSS, sporazumno sa ustašama, održalo je 31. marta 1941. konferenciju preko 60 narodnih poslanika HSS u prostorijama Gospodarske škole u Zagrebu. Na ovoj konferenciji, kojoj su prisustvovali ustaški prvaci u zemlji i predstavnici Banovine Hrvatske, doneta je odluka da se od sila Osovine traži da priznaju samostalnu hrvatsku državu. *Proklamacija* koja je doneta na ovoj konferenciji (u prevodu s nemačkog) glasi: « Terzić zatim citira, odnosno preporučava spomenuti dokument, kao što je to učinio i u prvom izdanju svoje knjige.

I tako, po Terziću, Nijemci nude Mačeku autonomiju Hrvatske u okviru Jugoslavije, a Maček k'o u početku bi, ali se brzo predomislio i dao inicijativu da se proglasi nezavisna hrvatska država pod okriljem Trećeg Reicha.

Kako se Terzić u ovom pitanju odnosi prema drugim autorima, koji su o tom pitanju pisali? 1) V. Popovića potpuno prešućuje, a u bilješci upućuje na arhivske signature, odnosno na seriju objavljenih njemačkih diplomatskih dokumenata u kojima, dakako, nema nikakvih tragova o Mačekovoj povezanosti sa spomenutom proklamacijom; 2) upućuje i na Čulinovićevu *Okupatorsku podjelu*, ali to mu se valjda slučajno omaklo (ili zato što Čulinovića, kao što ćemo vidjeti, i previše cijeni da bi ga mogao izostaviti), jer Čulinović tu, kao što smo vidjeli, izričito spominje da, prema njemačkom dokumentu, spomenutu su akciju povelili oni koji se s Mačekom ne slažu; 3) Krizmanove podatke uopće ne spominje, iako se inače njegovim radom *Pavelić i ustaše* koristi na drugim mjestima; 4) Colića prešućuje, iako njegov rad inače koristi; 5) radom F. Jelić-Butić *Ustaše i NDH* koristi se na drugim mjestima, ali ne i u pitanju spomenutog dokumenta i njegove interpretacije; 6) moju dvostruku kritiku njegovih interpretacija Terzić, dakako, uopće ne spominje. I tako čitalac dobiva dojam da je ono što o tom problemu piše Terzić toliko nesporno, toliko notorno poznato, da je to gotovo suvišno i spominjati.

I, da se još jednom podsjetimo: Za svoje navode, tvrdnje i ocjene o Mačekovom držanju u vezi s rezolucijom (proklamacijom) od 30. III (ili 31. III ili 5. IV) 1941, Terzić u drugom izdanju svoje knjige ne navodi nikakve izvore. No, možemo pretpostaviti da on tu cijelu kombinaciju gradi na tvrdnjama Vojina Popovića. Vidjeli smo da Popović to gradi na Židovčevim izjavama u istražnom postupku, na temelju onoga što mu je pričao Tortić. Prema tome izvoru, Maček je znao za Tortićevu akciju, odobrio je, ali nije precizno rečeno da li je znao i za spomenutu rezoluciju (proklamaciju) i da li ju je odobrio. Popović i Terzić su Mačeka proglasili inicijatorom i sastanka i rezolucije. Sve, dakle, na temelju Židovčeve izjave u istražnom postupku. A sada da pročitamo kako doista glasi Židovčeva izjava, prema originalnom zapisniku o saslušanju (Arhiv Republičkog sekretarijata za unutrašnje poslove SR Hrvatske, zapisnik o saslušanju V. Židovca, 6. IV 1947, str. 7—9. U Arhivu Vojnoistorijskog instituta nalaze se prijepisi dijelova zapisnika o saslušanju Židovca od 27. V 1947, o nekim drugim pitanjima. — Usp. AVII, I. 0.9, 1/2—1—10; is-

to, 2/2—1; isto, 30/2; isto, 36/2. — U vrijeme jednog kratkotrajnog rada u tom Arhivu nisam uspio provjeriti da li postoje i dijelovi zapisnika koje niže navodim).

Dakle, VI. Židovec, 6. IV 1947:

»Mnogo kasnije, već za NDH, vidio sam, kako su trvenja pojedinih klika u god. 1940. bila još mnogo dublja i teža nego što sam to u ono vrijeme uopće mogao i slutiti. I što se samog vodstva tiče, te se klike nisu mogle složiti ni naknadno, tko je u ono vrijeme bio pravi vođa i organizator čitavog posla u domovini prije 10. 4. 1941. Dok je, s jedne strane, dr. Budak bio uvjeren da je on bio taj vođa te da je njega dr. A. Pavelić baš u tu svrhu iz emigracije bio poslao kući, da je on vodio čitav posao i nitko drugi. Prof. pak Ivan Oršanić bio je uvjeren, — i to je on meni kasnije pričao —, da je on imao sve niti u svojim rukama, pa su dr. Budak i Slavko Kvaternik bili samo njegove figure koje je on upotrebljavao kako je to našao za zgodno, — da to oni čak sami nisu ni opazili. Da je zapravo on, koji se oprezno držao u pozadini, centralna vodeća i najvažnija osoba, to su saznale i tadašnje jugoslavenske vlasti i zato su najprije i uhapsile njega i bacile ga u koncentracijski logor mnogo prije nego bilo koga drugoga.

Sa svoje strane bio je pak i Janko Tortić uvjeren da je on u ono vrijeme odigrao najsudbonosniju ulogu. U onoj prvoj engleskoj žici u koju sam bio zatvoren t. j. u Spittalu a/D., i to od 20. 5. 1945. pa do 24. 7. 1945., bio je i Janko Tortić pa sam imao dosta prilike s njime razgovarati. On mi je tada pričao, da su sve veze koje su ustaše imali s Nijemcima prije osnutka NDH, bile zapravo vrlo labave. Nijemci da su se doduše mnogo razgovarali i dogovarali sa Slavkom Kvaternikom, ali da su ga smatrali starom budalom. Osim toga da su Nijemci bili uvjereni, da ustaše nemaju nikog za sobom u narodu, pa im zbog toga nisu pridavali velike važnosti. Cilj je njemačke politike bio, da se sporazume s HSS-om. Oni su znali, da HSS imade za sobom hrvatski narod. Međutim ljudi kao Krnjević, Šubašić i Šutej vodili su bezkompromisnu anglofilsku politiku, pa su izvršili odlučujući upliv na samog dr. Mačeka, koji je inače dosta kolebao, ali koji im je na kraju povjerovao, da će svakako Njemačka izgubiti rat te da će pobijediti Angloamerikanci. Nijemci da su se dugo nadali, da će se moći sporazumjeti s dr. Mačekom, koji je konačno ipak bio u vladi (Cvetkovićevoj), koja je pristupila 'trojnom ugovoru'. I nakon Simovićevo puča da su se Nijemci još nadali u dr. Mačeka, što da se najbolje vidi po tome, što je njemačka propaganda onih dana govorila o zajedničkom frontu Hrvata, o hrvatskim nacionalistima jednako kao i o HSS-u. Tek kad se je dr. Maček konačno odlučio te pošao u Beograd primivši mjesto u Simovićevoj vladi, onda se je tek dr. Pavelić mogao pojaviti sa svojom ustaškom radio stanicom, te davati vijesti iz svog ustaškog 'glavnog stana'. No to je bilo 2—3 dana prije rata, t. j. prije njemačkog napadaja na Jugoslaviju.

Međutim, — tako je nastavljao Tortić svoje prikazivanje —, većina hrvatskog naroda nije tada išla ni za dr. Pavelićem, ali ni za dr. Mačekom (njegove pristaše nazivlje Tortić 'mačekovcima' a njegovu jugoslavensku i anglofilsku politiku 'mačekovštinom'), nego je bila za idejama braće Radića, praktično sa Stjepanom Radićem. Za razliku od 'mačekova-

ca' Tortić nazivlje ove široke narodne slojeve 'radićevcima'. A Radić nikako nije htio Hrvatsku dovesti pod jaram evropskog Zapada, a posebno ni anglofilstva, i on više nije htio Jugoslaviju, nego slobodnu hrvatsku državu. Narod je godinama davao svoje povjerenje dr. Mačeku misleći da je on na tom Radićevom programu. 'Radićevce' da je zapravo vodio on, Janko Tortić. On je oko sebe imao oko 60 narodnih zastupnika, a osim toga on je između sviju vodećih HSS-ovih političara imao najviše veza i najviše upliva u narodu, jer je godinama neumorno obilazio sve krajeve naše zemlje i besprekidno bio u izravnoj vezi s narodom. Ostali vodeći političari HSS da su bili sve 'komotna gospoda', pa u narodu nisu ni imali pravih veza. Uostalom kad bi oni i dolazili među narod oni nisu mogli izaći sa svojim vlastitim idejama, nego su morali izlagati program Stjepana Radića, dakle ono što je i Tortić radio.

Kad je Tortić vidio kako se razvijaju prilike, smatrao je potrebnim da se nešto učini kako će se hrvatskom narodu osigurati njegova vlastita i doista samostalna i nezavisna, država. Radi toga je on u god. 1940., [te] ona prva tri mjeseca 1941., vodio pregovore s Nijemcima. Nijemci da su tim pregovorima pridavali najveće značenje. Kad je Slavko Kvaternik razgovarao s Nijemcima onda je on imao nasuprot njih ulogu najobičnijeg sluga koji mora sve slušati. To je uopće bio stav ustaša u razgovorima s Nijemcima, jer su ustaše znali i osjećali da nikoga za sobom u narodu nemaju, pa prema tome nisu mogli ni razgovarati s potrebnim autoritetom. Međutim on, Janko Tortić, da je razgovarao s Nijemcima potpuno na ravnopravnoj nozi, što su oni osobito poštivali. On, Janko Tortić, izložio je Nijemcima kako Hrvatska neće slijepo služiti Englezima, ali isto tako ni njima, Nijemcima. Hrvatska želi svoju samostalnu državu i može u tom pravcu pregovarati s Nijemcima, u koliko im je stalo da hrvatsko područje bude pacificirano za vrijeme rata tako da oni mogu odavle vući one ekonomske koristi koje su i dosad vukli. Na toj bazi, i na ničemu drugom, moguć je sporazum i suradnja između Hrvatske i Njemačke. Tortić kaže da je on ovo hrvatsko stanovište njemačkim pregovaračima jasno razložio te da su oni na to pristali. Na temelju tog njihovog pristanka, a u času kad je već došlo, nakon Simovićeva državnog udara, do krize, Tortić je sazvao u Zagrebu na tajno zasjedanje one narodne zastupnike koji su pristajali uz njega i njegovu politiku. Bilo je to dana 30. ožujka 1941. Na tom zasjedanju narodni su zastupnici odobrili dosadašnju Tortićevu politiku, pa je tu sad *zaključeno*, da se imade iskoristiti sadašnji politički položaj te *osnovati samostalna hrvatska država*. Prema Tortiću ova je inače malo ili gotovo nikako poznata činjenica, odigrala odlučujuću ulogu kod stvaranja hrvatske države. Naime Nijemci su tek sada definitivno pristali na obrazovanje hrvatske države. Oni doduše nisu imali povjerenje u ustaše da bi mogli dobro organizirati državu, ali ovaj zaključak narodnih zastupnika od 30. III. 1941. stvorio je u njima dojam, da će se moći privući na suradnju konstruktivne snage, dakle da će se moći nešto učiniti. Dalje je Tortić pričao, kako je Slavko Kvaternik 10. travnja 1941, kad je od Nijemaca bio pozvan da proglasi NDH, dugo oklijevao, bojao se i sakrivao, ali čim je ipak izvršio taj korak, jedina mu je briga bila, kako će izigrati svog ustaškog konkurenta Budaka a isto tako i Tortića. Na taj način nije bila osnovana onakova država kakovu je zamislio Tortić i na-

rodni zastupnici na onom zasijedanju dana 30. III. 1941., t. j. nije došlo doista do jedne samostalne države sa punim dostojanstvom i suverenitetom, nego je stvorena država s posve servilnim stavom spram Nijemcima. Odmah su počinjene i brojne ludosti i pogriješke (Tortić se je osobito oborio na raspuštanje Seljačke Zaštite i na mjere protiv HSS), tako da je novim vlastima ubrzo uspelo u narodu stvoriti raspoloženje protiv sebe, pa su time stvarane pretpostavke za kasniju partizansku pobunu i akciju. Makar je Tortić vidio kako se stvari razvijaju, on je ipak smatrao svojom dužnošću da primi ponudu, koja mu je učinjena nešto kasnije, da stupi u vladu i surađuje sa svojim narodnim zastupnicima. On se je nadao, da će time ipak nešto moći doprinijeti za ozdravljenje prilika. No politika ustaških vlasti onemogućila mu je za sve vrijeme NDH, da nešto ozbiljnijeg učini, pa sve što je uspelo, bile su razne intervencije za HSS (općenito za ljude HSS, a ne samo za njegove pristaše) te da, tu i tamo, ublaži koju osobito veliku ludost i sl. Ustaški krugovi su spram njega ostali uvijek sumnjičavi, a onda kad je postao običaj da najradikalniji ustaše (oni oko Luburića) jednostavno ubiju svoje političke protivnike, onda je i on imao informacije o tome, kako su postojali planovi da se i njega ubije. Bilo je to u onom posljednjem razdoblju NDH, u drugoj polovici 1944, te u prvj 1945.

Tako Tortić prikazuje stvari. No da se vratimo u god. 1940.

Za Janka Tortića u ono vrijeme znao sam jedva nešto po imenu, a o ovom njegovom radu, kako mi ga je opisao u Spittalu a/D. god. 1945., nisam bio onda ništa čuo. Osobno sam ga bio upoznao tek jednom kad sam bio došao iz Sofije u Zagreb radi izvješća. [Židovec je bio poslanik NDH u Sofiji — Lj. B.]

Međutim tokom god. 1940. u par navrata sam čuo, u ustaškim krugovima u Zagrebu, govoriti o tome kako postoji dodir s raznim ljudima od HSS-a. Znao se je, da u ondašnjem HSS-u postoje najrazličitija strujanja, od sasvim bliskih ljevici pa do sasvim blizih desnici. Anglofilsko krilo HSS-a te anglofilsku politiku HSS-a proizveli su svojim uplivom Krnjević, Šubašić i Šutej. Znao se je, da neki vidni mladi HSS-ovci potajno posve pristaju uz ustaše, kao Lammer, Košak i drugi. No neko visoko mišljenje o njima nisam čuo. I onda su ih već mnogi smatrali karijeristima. Tako najvidniji predstavnik jugoslavenskog kursa u HSS bio je obično smatran Šubašić. On je, još pred koju godinu, i unutar samog HSS-a bio sasvim mala figura. Govorilo se, da su ga iznijele na površinu njegove osobne veze s knezom Pavlom. Koliko god su Krnjević i Šubašić te banovina Hrvatska vodili prilično oštru politiku protiv ustaša, toliko je bilo drugih krila u HSS, za koje se govorilo, da nisu u tako lošim odnosima s ustašama te da su skloni na razgovore s njima. Među ustašama su takova povoljna mišljenja tada vladala o Košutiću i Pernaru, za koje se je smatralo da stoje prilično desno. Berković je također bio jedan od onih HSS-ovaca, koji su bili blizu ustaša. On je, kasnije, bez rezerve, prišao ustašama.« Itd.

Ovdje se ne mogu baviti detaljnijom analizom ni kompariranjem ove Židovčeve izjave i one ranije navedene. Čitaoci to mogu i sami učiniti. (Ovu Židovčevu izjavu unio sam u raspravu u doslovnom smislu zadnji čas, kad se moj tekst već slagao. Čitajući prvu, navodnu, Židovčevu izjavu, činilo mi se da »nešto ne štima«, te sam uporno tragao za izvornom izja-

vom, koju, evo, naknadno »ubacujem«. Tako su u tekstu ostale i stare formulacije, napisane prije upoznavanja ove Židovčeve izjave.)

Ograničit ću se ovdje samo na konstataciju da u ovom zapisniku o saslušanju Židovca nema riječi o tome da bi Maček bio upoznat ili bio inicijator sastanka od 30. (31) III i rezolucije (proklamacije) od 30. III (31. III ili 5. IV) 1941. Terzić za ovu Židovčevu izvornu izjavu nije morao ni znati, a da je ipak trebao:

- a) navesti na temelju čega gradi svoje ocjene o tom pitanju;
- b) biti kritičniji prema navodnoj Tortičevoj izjavi, jer, da je Tortić tako nešto i izjavio, pitanje je koliko njegovu izjavu, s obzirom na njegovo hvatavanje, treba ozbiljno i uzimati u obzir;
- c) da je takva Tortičeva izjava i postojala i da je ona, prema tome, »dokumenat«, osim dokumenta treba u vidu imati i stvaran razvoj događaja;
- d) nije smio tako ignorirati sva druga mišljenja u historiografiji i čitaocima kao nedvojbene nametnuti samo svoj stav (koji, uostalom, i nije njegov, nego preuzet od V. Popovića, a da to uopće nije spomenuo).

I sve bi to, što Terzić kombinira, možda na nešto i sličilo, bar što se njegove dosljednosti tiče, kad se i sam ne bi našao pred pitanjem: kako to da je Maček još 31. ožujka dao inicijativu za proglašenje nezavisne hrvatske države, a zatim odbija uporne njemačke ponude za to i ulazi u Simovićevu vladu. Tako je čak i Terzić (II/720) morao napisati:

»Radi preuzimanja konkretne delatnosti za otcepljenje Hrvatske i razbijanje Jugoslavije, nemačka vlada je odmah uputila u Zagreb svog specijalnog izaslanika Vezemajera (Veesenmayer Edmund) koji je imao nalog da sa Mačekom povede razgovore o uspostavljanju samostalne države Hrvatske. Ona nije računala na Pavelića, smatrajući ga italijanskim čovekom koji u Hrvatskoj nema značajnijeg političkog uticaja. Anfuso Filippo, tadašnji šef kabineta grofa Čana, piše da je Ribentrop predložio Mačeku da preuzme vlast u Hrvatskoj, ali da on nije htio da prihvati tu ponudu.

Pošto je Maček ušao u Simovićevu vladu i time propao pokušaj da se privoli na otcepljenje Hrvatske, Vezemajer je 5. aprila posebnom depešom obavestio Ribentropa da je toga dana posebno razgovarao s Kvaternikom i istakao kako je pod njegovim uticajem došlo do zajedničkog zaključka nacionalne grupe, uključivši desno krilo Seljačke stranke, i da je to u celine i pismeno utvrđeno. Naglasivši da »tekst zaključka sledi« u depeši se spominje da je u toku prikupljanje potpisa (na tom aktu), te da se on nada do danas navečer da će to biti gotovo. »Potpisnici su otac Kaas, Lorković, Dumandžić, Tortić, Košak, Debelić, Lamešić . . . Budak još leži bolestan i stoga mora njegov potpis izostati, jer bi inače njegov život bio ugrožen. Kvaternik mi je dao časnu riječ, da može Budaka potpuno zastupati kao (opunomoćenik) . . .«

I dalje Terzić na istom mjestu:

»Pošto očigledno nije bio zadovoljan Mačekovim ulaskom u Simovićevu vladu, Pavelić je 5. aprila u dužem govoru preko italijanskog radija pokušao da mobiliše hrvatski narod protiv takve politike HSS, ističući da je sporazum između Cvetkovića i Mačeka imao za cilj da se zavara hr-

vatski narod i da se u drugom svetskom ratu bori za versajsku tvorevinu — Jugoslaviju, za srpsku državu, za svoju tamnicu, a protiv velikih država Italije i Nemačke, koje se bore 'za pravo i jednakost svih naroda, koje će, pod vođstvom svojih velikih vođa Musolinija i Hitlera, sigurno i skoro izvojevati potpunu pobjedu'.

Ovo je, rekoh, Terzić napisao u drugom tomu svoje knjige. Dakle, u prvom tomu Maček je proglasio nezavisnu hrvatsku državu (dao inicijativu za to), a u drugom tomu — on je to odbio. I što sad? Ili je Terzić zaboravio što je napisao u prvom tomu ili je do drugog toma odlučio da se malko udobrovolji pa da Mačeku bar nešto oprost.

Navedeni primjer nije, na žalost, jedino mjesto u Terzićevoj knjizi zbog čega je razgovor o njoj mučan. No, radi dobronamjernih čitalaca možda je razgovor ipak potrebno nastaviti.

Možda bi prije nastavka razgovora bio red da se navedu načela kojima se Terzić rukovodio u svom istraživačkom poslu. Dajmo riječ njemu samom:

»Prihvatajući se ovoga posla i kao savremenik i kao učesnik u tome ratu, svestan sam svoje moralno-političke odgovornosti u pogledu istinitosti, vernosti i kritičnosti prema literaturi i izvorima kojima sam raspolagao. U tim petnaestogodišnjim istraživačkim naporima, preda mnim je bio stalno samo jedan cilj — da najsvesnije i najobjektivnije iznesem istorijsku istinu.« I dalje na istom mjestu (I/6): »Pred takvim veoma osjetljivim i složenim zahtevima u obradi, ustezao sam se da o navedenim dokumentima i gledištima mnogih pisaca svuda dajem svoje ocene i objašnjenja i da prema njima iznosim svoj stav, ostavljajući čitaocima da sami o tome donose svoj sud. Svoje celovito gledište o bitnim uzrocima poraza izneo sam u odeljku Opšti zaključak, ali je na čitaocima da ocene koliko sam u tome uspeo.«

Što na ovo reći? Kakav je Terzićev znanstveni nivo i njegova istinoljubivost? Neka čitaoci i ovdje presude. Sad već možemo reći da je on vješt kombinator. Vješt kombinator i . . ., nek se i to na kraju vidi.

Prisjetimo se: Terzić u prvi plan stavlja istraživanja političkih problema aprilskog sloma Jugoslavije. A on kao stari vojnik dobro je znao što je strategijski pravac glavnog udara. Očevidno je isto tako znao što znači pravilna procjena neprijatelja, njegovih ciljeva i namjera. A prije svega identifikacija neprijatelja. I čim zavirite u Terzićev ratni plan iz 1982. lako ćete zapaziti da se u prvim redovima neprijatelja nalazi i Hrvatska seljačka stranka. Uostalom, to smo već vidjeli i na primjeru koji smo malo prije analizirali. Nije Terzić bez razloga od svih stranaka u prvi plan stavio baš HSS. On to, doduše, ovako objašnjava: »Ovaj odeljak je iznet znatno opširnije zato što je delatnost ove stranke povezana sa aktivnošću ostalih stranaka, tako da se jasnije mogu videti njihovi odnosi i dobiti što vernija slika o njihovoj međusobnoj borbi ili privremenom savezništvu — razume se iz čisto političkih razloga — kada je odgovaralo njihovim trenutnim interesima« (I/26).

Terzić je nesumnjivo dobro znao i to da se strategijski udar po glavnom neprijatelju postiže strategijskim sredstvima. U našem slučaju strategijskim argumentima, hoću reći strategijskim dokumentima. Može taj stra-

tegijski dokument biti makar i samo jedan (Terzić ih inače ima u izobilju, ali, recimo, kao pomoćnih udarnih sredstava), ali je glavno da je vriedan. I još malo i saznat ćemo koje je to Terzićevo tajno oružje, koje neprijatelju zadaje smrtonosni udar čim ga samo spomenete. I da biste tu tajnu saznali uopće nije potrebno da čitate cijelu Terzićevu knjigu, tj. svih 1560 stranica. Dovoljno je samo da dođete do 92. str. prvog toma i tajna je otkrivena: to se ubojito oružje, poslije čije upotrebe preživjelih uopće nema, zove: Strogo povjerljiva okružnica HSS.⁴

Pretpostavljam da je većina čitalaca taj dokument već pročitala i da ga ovdje nije potrebno u cijelosti donositi. Korisno će svakako biti da se ukratko podsjetimo na njegov osnovni sadržaj. Nemam ništa protiv toga da nas s tim sadržajem upozna Terzić. Evo što on o tome piše (I/99): »U ranije spomenutoj Strogo poverljivoj okružnici, koja se pripisuje Mačekovom vodstvu HSS, navodi se, između ostalog, i sledeće: da je Uredba o Banovini Hrvatskoj⁵ samo prvi taktički cilj iza koga se prikrivaju namere za definitivno razbijanje Jugoslavije; da je ovom Uredbom srušen sam temelj Jugoslavije, pošto je razbijena državna cjelina na dva djela, a beogradski faktori odstupili su od ideje jugoslavenskog jedinstva, tako da je time izgubljeno opravdanje za postojanje jugoslovenske države; da treba izbjegavati riječi Hrvatska Banovina, već se služiti riječima Hrvatska, hrvatska vlada, hrvatski narod itd.; da međunarodna situacija ide u korist Hrvata, jer se ruši sistem Versaja, a Jugoslavija je veštačka tvorevina toga sistema; da će hrvatsko vodstvo znati balansirati između Osovine i demokratije, jer ima ljudi i za jedno i za drugo; da je glavno da se sruši Jugoslavija; da ih uvelike pomaže katolička crkva koja stoji na braniku Hrvatske.«

Dokument o kojem je riječ, tj. Strogo povjerljiva okružnica HSS, u historiografiji je predmet različitih interpretacija već oko 35 godina. Pažljivi čitalac će ovaj podatak odmah zapaziti. Ta činjenica kao da ukazuje na to da ona pripada arsenalu zastarjelih ubojitih sredstava, pa, kao da smo skloni sumnjati u dojam da poslije njegove upotrebe, kako rekosmo, nema preživjelih.

Pošto smo preživjeli strah, nadam se da razgovor o Strogo povjerljivoj okružnici HSS može biti nastavljen. Da vidimo što o tome kaže rezervno besprijekorni autoritet Velimira Terzića, Ferdo Čulinović, kome on jedino vjeruje (hoću reći — kad mu to odgovara). A možda ipak, da najprije čujemo Terzića, da bismo mogli razumjeti prave razloge tolikih njegovih napora da dođe do prave povijesne istine. U produženju prethodno citiranog sadržaja *okružnice* Terzić zaključuje: »Napred izneti podaci ističu pravo lice hrvatskog separatizma u Hrvatskoj, jer je hrvatsko nacionalno pitanje postalo sredstvo za razbijanje jugoslovenske države uz podršku sila Osovine . . . itd.«

⁴ U literaturi se ovaj dokument citira u širokoj ili kraćoj tekstovnoj verziji. Ovdje ćemo upotrijebiti spomenuti naziv.

⁵ Tamo se govori o Sporazumu, a ne o Uredbi o Banovini Hrvatskoj, ali se na takvim sitnicama nećemo zadržavati, jer to ionako ne mijenja suštinu, osim što ukazuje na Terzićevu metodologiju.

A sad da vidimo što kaže Terzićev uzor, F. Čulinović. Pošto navodi jednu okružnicu iz listopada 1939,⁶ u kojoj Maček izražava zadovoljstvo postignutim sporazumom s Cvetkovićem, Čulinović (Slom stare Jugoslavije, Zagreb 1958, 97) nastavlja: »Međutim, bilo je i takvih znakova, koji su pokazivali, kako se u tom sporazumu Cvetković—Maček zapravo nalazi samo taktički potez, iza kojega su prikrivene namjere obaju ugovornika, koji žele da u zgodnom času odstupe od ugovora i učine ono, što će bolje odgovarati njihovim političkim interesima. U tom smislu naime naročitu pažnju privlači i jedan dokumenat iz tih dana, koji se po naslovu pripisuje Mačekovom vodstvu HSS. On je poslije rata pronađen u arhivu Ministarstva vojske i mornarice, pod naslovom 'Izvadak iz jedne strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta'. Njega donosimo ovdje zbog njegove zanimljivosti, iako se može govoriti o problematičnoj njegovoj autentičnosti.« Nakon što je donio tekst *okružnice* Čulinović nastavlja (102—103): »Ovaj proglas nema ni potpisa, ni datuma, a ni oznake mjesta izdanja, kao ni pečata (što su obično nosile slične stranačke objave). Teško je stoga utvrditi, da je ovo baš akt samoga Vladimira Mačeka, kako se to ističe u zabilješci na samom ovom aktu.⁷ Pa ipak ima osnova za pretpostavku, da taj akt vjerojatno potječe bar iz krugova bliskih Vladimiru Mačeku, naime iz redova onih političkih ljudi, koji su tada bili velikohrvatski i šovinističko-separatistički orijentirani, napose frankovačkih i, kasnije, ustaških elemenata.

Činjenica je, naime, da je nakon sporazuma s Dragišom Cvetkovićem znatan dio mačekovskog vodstva HSS sve to izrazitije poprimao i isticao velikohrvatski, šovinistički i separatistički stav. Na području 'Banovine Hrvatske' ovo se na mnogo mjesta vidno isticalo već od jeseni 1939. godine. Frankovački ispadi nisu bili rijetkost u Banovini Hrvatskoj.« Nakon što govori o stavu Banske vlasti prema frankovačko-ustaškoj aktivnosti i napominje da je u samim vrhovima Banovine bilo onih koji su se izjašnjavali za otcjepljenje Hrvatske, Čulinović nastavlja:

»Kada se utvrde ove činjenice, onda se nameće i odgovor na pitanje: *nije li taj separatističko-šovinistički dio vodstva HSS upravo namjerno objavio ovu okružnicu (bez spomenutih oznaka)*, da bi se na taj način i u tadašnjim prilikama to vodstvo moglo osloboditi svakog prigovora, da ova okružnica zaista odatle potječe. Prema stilizaciji ovoga prijepisa te okružnice ona je navodno (?) dostavljena svim organizacijama HSS u Banovini Hrvatskoj. Ona je izrazito protivjugoslavenska i protivna je Sporazumu Cvetković—Maček. Potpis i pečat vodstva HSS na njoj — značio bi otvoreni raskid Sporazuma od 26. augusta 1939., a to očigledno tadanjem vodstvu HSS ne bi konveniralo. Zar se ne bi mogla održati ovakva pretpostavka?

No bez obzira na gornje, ovdje je značajna ipak konstatacija, da sudeći po svim znacima, ova okružnica zaista datira iz tih vremena i najvjerojatnije ona potiče od spomenutih krugova. Nije od presudne važnosti, da li ju je izdao ovaj ili onaj faktor iz vodstva HSS. Očigledno, ona ima ve-

⁶ Nije jasno zašto je Terzić (I/574) ovu okružnicu premjestio u listopad 1940.

⁷ U samom aktu, tj. u *okružnici*, uopće se ne spominje da je to Mačekov akt, nego da ona pripada HSS-u, točnije, hrvatskom narodnom pokretu.

likohrvatsko-separatistički i proustaški karakter. Važno je to, da ona pokazuje duh, koji je poslije sporazuma vladao u velikohrvatski nastrojenim separatističkim redovima u Banovini Hrvatskoj, a kojim su putovima ustaški i klerofašistički elementi sve vidnije pripremali aprilski slom stare Jugoslavije.«

Uglavnom u istim granicama, s izvjesnim varijacijama, Čulinović ostaje i kad je o tome pisao tri godine kasnije. Da ne bismo Terzića, kome je Čulinović, kao što rekosmo, uzor, oštetili, navedimo i te Čulinovićeve ocjene (Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961, II, 160—164). Pošto spominje navedenu okružnicu od 10. listopada 1939, Čulinović nastavlja: »No o tom je međutim drukčije govorila *jedna druga Okružnica*, koja je u isto vrijeme kolala po Banovini Hrvatskoj, a za koju se povjerljivo tada govorilo da i ona potiče iz vodstva Hrvatske seljačke stranke. Ta je Okružnica bila tajne prirode i njome se je organizacijama Hrvatske seljačke stranke poručivalo upravo protivno od onoga, što je Maček upućivao spomenutom prvom Okružnicom (od 10. oktobra 1939.).

Ova druga direktiva (vodstva HSS?) nosila je naziv 'strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta', ali je bila bez potpisa Vladimira Mačeka i bez stranačkog pečata, dakle protivno od onoga, kako se inače redovno radilo sa drugim direktivnim aktima vodstva Hrvatske seljačke stranke. U ovoj drugoj Okružnici nije bilo ni izričite oznake, da ona potiče iz redova vodstva te stranke. Činjenica je ipak da su krajem 1939. mnogi pristaše HSS-a u raznim mjestima Banovine Hrvatske smatrali, kako i ta Okružnica potiče od vodstva Hrvatske seljačke stranke, dok su neki (navodno upućeniji) govorili kako je ona donesena i stranačkim organizacijama HSS-a upućena čak i sa pristankom samog Mačeka.« Čulinović zatim citira pojedine dijelove *okružnice* i daje komentare uz njih, koje ovdje nećemo detaljnije analizirati. Zatim on nastavlja: »Nema neposrednog dokaza, da je ova Okružnica potekla iz redova vodstva Hrvatske seljačke stranke, a još manje o tome da bi je sastavio sam Vladimir Maček. Dokument je sačuvan među aktima iz arhive Obavještajnog odjeljenja Glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije, ali kako je taj akt bez ikakve oznake, iz toga se ne bi sa sigurnošću moglo zaključiti da je ta Okružnica proistekla od Mačeka. No pri tome treba podsjetiti na neke nesporne činjenice; u prvom redu na to, da se po unutrašnjosti Banovine Hrvatske među pristalicama Hrvatske seljačke stranke znalo za slične direktive 'iz Zagreba'; u drugom redu važna je i činjenica, da su se mnoge mjesne organizacije HSS-a kao i mnogi istaknutiji pristalice ove stranke na terenu, po selima u Banovini Hrvatskoj (od jeseni 1939. dalje), zaista i ponašali, kako je to gornja Okružnica preporučavala. Da li je slučajno bilo, što su se kroz spomenuto vrijeme po Banovini Hrvatskoj zaista zbili mnogi događaji, koji su po svom karakteru toliko ukazivali na ove direktive?« Itd. Čulinović će u produžetku: »Kod analize karaktera i političkog odjeka ove druge Okružnice, koja se općenito pripisivala vodstvu Hrvatske seljačke stranke, nije od presudne važnosti to da li je sâm Vlatko Maček sudjelovao kod njene redakcije ili ju je i odobrio (kako kaže Janko Tortić);⁸ važna je pri tome činjenica, da se ni Vlatko Maček, a niti cijelo

⁸ Na žalost, Čulinović ne navodi gdje se nalazi ta navodna Tortićeva izjava.

vodstvo Hrvatske seljačke stranke nije izrazito, otvoreno ogradilo od takve protivjugoslavenske političke propagande, kakvu su tih dana po Banovini Hrvatskoj širili ustaše i profašistički „Križari“.

Na Čulinovićeve stavove (i Terzićeve, koji ga je slijedio) oko ove *okružnice* osvrnuo sam se u *Sporazumu* (292—295) i desetak godina kasnije (*Maček i politika HSS*, II, 219 i d.). Ništa, međutim, nije pomoglo i Terzić ponovo aktualizira ovu *okružnicu* i, kao što ćemo vidjeti, upotrebljava je kao jedan od svojih strateških argumenata protiv Mačeka, HSS i . . . Zato se, evo, moram i po treći put na ovo pitanje vraćati (točnije, kao što ćemo vidjeti, i četvrti put). Ako je i stoti put za Terzića uopće što značio? Da bi razgovor o svemu ovome imao smisla, moramo prije svega raščistiti što nam je, dosada, poznato o tome kako je pronađena spomenuta *okružnica* i kojim tekstom jedino raspoložemo. Evo što je, uz tekst *okružnice*, javljao obavještajac:

»Jedan vrlo viđeni gospodin bio je u poseti svome prijatelju, također viđenom gospodinu, inače istaknutom članu H.S.S.

Odjednom je domaćinu došla jedna iznenadna poseta, te je ovaj zamolio svoga prijatelja da se zabavi čitanjem knjiga dok se on povrati i tom prilikom pokazao mu rukom na biblioteku.

Kad je domaćin otišao, ovaj gospodin prišao je biblioteci i počeo pregledavati knjige. Odjednom je u koricama jedne knjige naišao na poverljivu *okružnicu* izdanu od vodstva Hrvatskog narodnog pokreta. Prelistao je istu i pošto je utvrdio da je ona po svome sadržaju vrlo važna, skicirao je izvod iz iste. Pošto je još imao vremena, prve svoje izvode dopunio je sa daljim podacima, te se isti mogu smatrati kao dosta tačni, a u nekim stavovima kao potpuno tačni.« Poslije nekih podataka, koje ćemo kasnije navesti, u ovom popratnom aktu dalje stoji: »Proveravao sam već preko mesec dana i mogućnost, da je ovo jedna falsifikovana *okružnica*, izdana od strane političkih protivnika HSS, ali za odbranu te pretpostavke nisam prikupio nijedan podatak.

U prilogu dostavljam original izvod kako sam i dobio i jedan prepis istoga« (*Sporazum*, 421).

Prvo što treba zapaziti jest da Čulinović ne donosi ovaj popratni dopis, iz kojega se vidi kako je *okružnica* pronađena. On je u oba slučaja, 1958. i 1961, naveo tekst *okružnice* prema drugoj signaturi u Vojnoistorijskom institutu. Prema dopisu tog Instituta (br. 10—1185, od 9. XI 1983) sada se taj primjerak ne nalazi u tom Institutu, jer je dio arhive »svojevremeno« predan Arhivu Jugoslavije, gdje se sada također mogu naći 2 primjeka te *okružnice*, što su ranije bili u Vojnoistorijskom institutu — na njima su još signature tog Instituta.⁹ Tekst *okružnice*, s navedenim popratnim dopisom, koji sam u cijelosti objavio u *Sporazumu*, i sada se nalazi u Vojnoistorijskom institutu, pod istom signaturom kao i tada. Nadam se da će i čitaoci smatrati važnom činjenicu da se vidi kako je dokument pronađen, jer nas to odmah upozorava na potrebnu kritičnost. Je li Čulinović tada bio upoznat s primjerkom koji sam objavio, dakle i s popratnim dopisom, je li ga on namjerno ili nenamjerno izostavio, to ne

⁹ AJ, 14—27—70.

moгу tvrditi. A da je Čulinović ovo naveo, očevidno bi bio nepotreban čitav niz njegovih domišljanja (potpis, pečat, priče o širenju *okružnice* itd.). O različitim pretpostavkama detaljnije sam raspravljao u spomenutim radovima pa ću se ovdje uglavnom zadovoljiti time da ukažem na neka osnovna pitanja, koja se u vezi sa spomenutom *okružnicom* postavljaju.

1. Čitaocima koji nisu imali prilike vidjeti tekst *okružnice* u cijelosti, navodim podatak da ona iznosi 9 (devet) stranica normalnog proreda na pisaćem stroju. Mašti čitalaca prepuštam da pokušaju rekonstruirati kako je gost kod svog domaćina uspio napraviti izvode toga navodnog dokumenta. Taj mora da se na dulje vrijeme preselio kod svog domaćina. Čak kad bi sve to i bilo točno, otvara se novo pitanje: gdje je garancija da je taj izvod vjerno odražavao sadržaj predložka. Itd.

2. U zaglavlju spomenutog teksta, koji je na opisani način dostavio suradnik Obavještajnog odjeljenja Generalštaba, stoji:

»IZVADAK [inače stoji: IZVADAKA]

Iz jedne tajne i najstrože povjerljive okružnice, što je vodstvo hrv. narodnog pokreta, odmah poslije sporazuma pod nadnevkom od 28 kolovoza 1939 uputio [sic!] organizacijama«

Iz ovog, dakle, proizlazi da je *okružnica* upućena već u kolovozu 1939. O tekstu koji je na opisani način dobio, obavještajac je izvijestio 22. siječnja 1941. godine. Izričito naglašavam da do danas nije pronađen ni jedan jedini, ma i najsitniji podatak, koji bi ukazivao na to da bi prije tog datuma *okružnica* ma kome i u ma kom smislu bila poznata. Zato sve ranije spomenute Čulinovićeve pretpostavke o vremenu njenog širenja nemaju nikakvog osnova. Na temelju dosadašnjih saznanja bespredmetno je također spominjanje i bilo kojih svjedoka kojima je navodno bilo poznato da se takva *okružnica* širila na terenu. Kad sam 1963, dok sam taj problem istraživao, specijalno tražio F. Čulinovića da mi navede dokaze za njegovu tvrdnju o širenju *okružnice* i navodnom njenom autoru, mogao mi je reći samo to da mu je o tome pričao njegov šogor (ili šurjak, sad se već ne sjećam). Da je Čulinović u bilješci, kao svjedoke za svoje tvrdnje i pretpostavke, naveo svog šogora, mnogim bi čitaocima olakšao određivanje stanovišta prema *okružnici* kao povijesnom izvoru.

3. U zaglavlju *okružnice*, kao što je navedeno, stoji da je ona upućena organizacijama. Iz završetka *okružnice* razabire se kao da bi bila upućena svim mjesnim organizacijama HSS. Tu, naime, stoji: »Ovih se Uputa treba strogo pridržavati, a neka pozvani protumače ove Upute na zgodan način pristašama hrvatskog seljačkog pokreta. Treba ih držati kao strogo povjerljive i tajne. Zato odgovaraju vođe mjesnih organizacija. Upute pak detaljne dajte im hrvatski narodni zastupnici.

Naprijed, svi za SLOBODNU I NEZAVISNU HRVATSKU! Vjera u Boga i seljačka sloga!«

Ako je taj podatak točan, proizlazilo bi da je *okružnica* poslana u nekoliko tisuća primjeraka (svim mjesnim organizacijama, bilo je oko 7000 osnovnih organizacija). Može li se u tom slučaju zamisliti da bi ona ostala tajnom, na terenu na kome su djelovale tolike vojske, policije, obavještajne službe, gdje se nekoliko stotina onih, koji su navodno, kako iz teksta proizlazi, bili u posjedu tog dokumenta, opredjeljivalo u najrazličitijim

političkim usmjerenjima. Zar to ne bi bio izvanredan argumenat za političke račune s vodstvom HSS, i slijeva i zdesna. A do danas ni jedan primjerak i ni u jednom arhivu i ni kod kojeg pojedinca nije pronađen. Dosada nam je poznat samo tekst nastao na opisani način, uz beznačajne varijacije, nastale pri prepisivanju. Osobno mi je, kao što sam u spomenutim radovima naveo, poznato nekoliko primjeraka te *okružnice*, svi u arhivima u Beogradu. Među najrazličitijim pričama o tome gdje se sve *okružnica* nalazi i kako se širila, evo i one koju spominje Viktor Novak (Magnum crimen, Zagreb 1948, 488). Pošto citira dio *okružnice*, kao izvor on navodi: »Iz savremenog letka koji je širen u Hrvatskoj, a odatle prenesen u Srbiju.« On, na žalost, ne navodi gdje se taj letak može naći. Možete, međutim, zamisliti, kako bi to izgledalo da HSS svoju »tajnu i najstrože povjerljivu okružnicu« širi kao letak! Preostalo bi, dakle, da je nije širila HSS, nego njeni protivnici. Ali ni o takvom širenju nemamo nikakvog dokaza. Ako je takva *okružnica*, recimo, postojala, a nije doista i poslana svim organizacijama, kako iz teksta proizlazi, onda je njeno značenje već drukčije. Itd.¹⁰

Rekoh da sam Čulinovićeve interpretacije podvrgao kritici 1963. (odnosno 1965, kad je disertacija tiskana). Nakon toga Čulinović se još prilično aktivno bavio istraživačkim radom (umro je 1971, a godinu dana prije

¹⁰ *Okružnica* se, doduše, ipak širila, ali nakon toga što je na spomenuti način bila dostavljena Generalštabu. Širila se tada s drugom namjerom. To se vidi i po pratećim primjedbama na pojedinim primjercima *okružnice* (čiji je tekst uvijek na bazi onog dostavljenog Generalštabu). Na jednom primjerku u arhivu porodice Pribičević (Arhiv Jugoslavije, mikrofilm, snimak 699—70) stoji: »*Srbine!* Čitaj, umnoži i daj dalje. To je tvoja nacionalna i patriotska dužnost.« U drugom primjerku (isti Arhiv, 14—27—70, ranije u AVII, kut. 61, Br. reg. 52/8—1) navodi se da je *okružnica* poslana poslije »sporazuma od 20. VIII. 1939«, što nije moguće, jer je Sporazum bio 26. VIII. 1939. Greška je očevidno nastala pri prepisivanju. A da je riječ o prepisivanju postoji i evidentniji dokaz. Naime, uz dio teksta iz toč. XI *okružnice*, koji glasi: »Diranje u oružništvo i vojsku je teško, jer su Srbi tu vrlo osjetljivi, pak bi izazvalo reakciju. To treba na drugi način potkopati. Neka se kod toga upotrebi pokušana [vjerojatno: prokušana] metoda iz austro-ugarskih vremena«, ispod crte stoji napomena: »I ove metode nisu vaše, lupeži! I one su srpske i srpske i srpskog naroda u borbi za oslobođenje ispod vaše Austrije (primedba prepisivača).« Pri takvim prepisivanjima nastale su i razlike u tekstovima, pa je, među nekoliko primjeraka, koji su nam poznati, teško naći dva identična primjerka. Tako npr. u primjerku koji sam publicirao u *Sporazumu* toč. XIII ima 73 riječi, a u gore spomenutom primjerku 23 riječi. Dakako, da je u tim slučajevima mijenjan i smisao.

Okružnica se širila i u vrijeme rata. Na to ukazuje jedan izvještaj Stjepana Gažija krugovima izbjegličke vlade (Arhiv R. Bičanića, izvještaj od 25. III 1942). Gaži je pisao: »Nedićevu vojsku većinom sačinjavaju izbjeglice iz Hrvatske i nešto činovništva. U odnosu prema Hrvatima postoje uglavnom dva stanovišta. Jedni su za Veliku Srbiju, te čine veliku harangu protiv Hrvata, to su većinom izbjeglice iz Hrvatske, a od inteligencije jedno krilo Srpskog Kluba. Oni čine veliku protuhrvatsku propagandu sa letacima dokazujući da je čitav hrvatski narod za Pavelića, a za dokaz im služi jedna falsificirana okružnica HSS prigodom sporazuma mjesnim organizacijama, u kojoj se navodno kaže da je sporazum samo jedna etapa u stvaranju slobodne Hrvatske, ali da cijeli narod stoji iza Pavelića i Nezavisne Hrvatske. Ova falsificirana okružnica razmnožena je i raširena po čitavoj Srbiji. Druga grupa opet veli da je sa Pavelićem jedna tek neznatna skupina ljudi, koja nema nikoga u narodu.« (Cjelovita Gažijeva korespondencija s krugovima izbjegličke vlade bit će objavljena u mojoj knjizi o Hrvatskoj u arhivima jugoslavenske izbjegličke vlade, koja će biti tiskana u izdanju Globusa.)

izašlo mu je opsežno djelo *Okupatorska podjela Jugoslavije*). Činjenica je da nijednom nije osporavao moju kritiku.

Toliko Čulinović. A sad Terzić.

Prvi Terzićev strateški manevar i »znanstveni podvig« bio je u tome da je pred čitaocima u cijelosti zatajio način na koji je *okružnica* pronađena. Da je to učinio očevito bi smanjio broj čitalaca koji bi njegove argumente i dokumente ozbiljno uzimali. Čulinoviću se još da i oprostiti i, na kraju krajeva, pored svih nedostataka, odati i stanovito priznanje. On je bio prvi koji je taj dokument pokušao šire analizirati, pisao je u vrijeme kad je i znanstvena atmosfera bila drukčija, u vrijeme kad mnogo toga još nije bilo poznato i štošta drukčije izgledalo. Možemo pretpostaviti da Čulinoviću nije ni bilo poznato kako je *okružnica* pronađena. A Terzić je pisao više od dvadeset godina nakon toga. On je bio dužan kazati čitaocima sve relevantne činjenice, a što on osobno u njih ne vjeruje, to je njegova stvar. Nedvojbeno je, dakle, da je Terzić svjesno i smišljeno pred čitaocima zatajio sve ono što bi moglo dovesti u pitanje smrtonosnu ubojitost njegovoga strateškog oružja, Strogo povjerljive *okružnice* HSS. Terzić je među priložima u prvom tomu drugog izdanja (I, 566—571) u cijelosti donio i tekst spomenute *okružnice*. Koji tekst je uzeo Terzić? E, to ne bih mogao reći. On je napravio jednu novu verziju. Kao podlogu svog teksta uzeo je tekst koji donosi Čulinović. Mjestimično ga krpi s dijelovima teksta što se nalazi u primjerku koji sam objavio 1965. Osim onog što je dostupno svim čitaocima, on se još pozvao i na *Istoriju građanskih partija u Jugoslaviji*, II, Beograd 1952. Riječ je o knjizi nastaloj na specifičan način, za strogo internu upotrebu određenih državnih organa. Ta mi je knjiga bila poznata kad sam 1963. prvi put pisao o *okružnici*. U knjizi je donesen i tekst *okružnice*. Dakako, podloga teksta je ona koja nam je već poznata, uz izvjesne dodatke, očevito proizvoljno dodane. Dakle, ostajemo na istom. Bar zasada. I tako Terzić, krpeći svoju *okružnicu*, dodaje sve što mu se čini zgodnim, osim onog što tekstu *okružnice* prethodi, tj. uvodni tekst iz kojega se vidi kako je pronađena. A sve pokazuje da je, molim, zasada, onaj tekst koji sam objavio, najautentičniji tekst i najautentičnija informacija o njemu. E, baš zato ga Terzić i prezire!

Poslije svega, naravno, kad je na svoj način prikazao porijeklo, suštinu i ciljeve *okružnice*, Terzić je lako mogao, na tako sagrađenom temelju, donositi i ocjene o njoj. Prisjetimo se, pošto je opisao sadržaj *okružnice*, Terzić opaljuje smrtonosni rafal: »Napred izneti podaci ističu pravo lice hrvatskog separatizma u Hrvatskoj, jer je hrvatsko nacionalno pitanje postalo sredstvo za razbijanje jugoslovenske države uz podršku sila Osovine . . . itd.« I, vidite dragi čitaoci, dok se mi ovdje dožlaboga mučimo oko toga tko je pravi i jedino mogući autor te *okružnice* i ni za milimetar se ne mičemo, Terzić samo pritisne obarač i iz prve pun pogodak: »Kako su se dr Maček i neki njegovi saradnici iz vođstva HSS odnosili prema Sporazumu Cvetković—Maček od avgusta 1939. godine vidi se iz Strogo poverljive *okružnice* koja će se navesti prema delu dr Ferda Čulinovića *Slom stare Jugoslavije*, Zagreb 1958, str. 97—102. Dokumentat se nalazi u arhivi Vojno-istorijskog instituta JNA (arhiva bivšeg Obaveštajnog odeljenja Glavnog generalštaba Kraljevine Jugoslavije), a njegova fotokopija

u Institutu za historiju države i prava na Pravnom fakultetu u Zagrebu« (I/566—67).

Jest da je Terzić nepokolebljiv u svojim uvjerenjima, koja nam rafalskom brzinom stavlja na raspolaganje, ali nije da je baš sasvim nepokolebljiv. Zato se odlučio napisati i ovo: »Dr Ljubo Boban u svojoj knjizi *Sporazum Cvetković—Maček*, Zagreb, 1964 [nije nego Beograd 1965] na str. 290—303 dovodi u pitanje ispravnost upoređivanja politike vođstva HSS sa platformom iznetom u 15 tačaka Okružnice. [Ja prije svega dovedim u pitanje autentičnost okružnice, ali ostavimo sad to po strani — Lj. B.] On kaže 'Okolnosti na [kod mene: u] kojima je ova Okružnica [kod mene: okružnica] nastala u svakom slučaju su nedovoljno jasne i osnovno pitanje autentičnosti [kod mene još: ovog dokumenta] ostaju i dalje nerazjašnjene' (str. 292, prim. 38).« Zatim Terzić nastavlja: »Prema tome, kaže dr Boban, za nas su još uvek [kod mene: uvijek] nerasčišćena pitanja

1) da li je stvarno postojala sporna okružnica;

2) kakav je bio njen tačan sadržaj;

3) ko je njen pravi autor; kome [kod mene je to br. 4] je bila upućena, kada i s kakvim ciljem. Sve dok se ova pitanja ne raščiste, smatramo da pozivom na ovu okružnicu nije moguće donositi iole ozbiljnije zaključke' (str. 295)« (I/573). Terzić zatim parafrazira naredne dijelove moga teksta, ali ne vjerujem da bi neki čitalac mogao razabrati što ja to želim reći. No, bilo kako bilo, izgleda da se Terzić ipak malo pokolebao. Suprotstavljajući svoj stav mome, on piše: »Ipak, po svemu sudeći izgleda da je Okružnica stvarno postojala [malo prije je sigurno postojala i Maček je bio njen pravi autor, a sad samo izgleda da je postojala] sa svojom konciznom veoma jasno oblikovanom sadržinom u 15 tačaka, da je to bila platforma jednog dalekosežnog programa koji je trebalo ostvariti. Nije toliko važno ko je njen autor, već to da se po njoj radilo i da se vođstvo HSS nije od nje ogradilo. Verovatno je i to da je ona postala kao plod dugogodišnjih napora i da se postepeno dopunjavala, dok nije dobila oblik koji je ovde iznet« (I/573).

Gotovo biste iz ovih Terzićevih riječi mogli dobiti dojam kao da se on malko udobrovoljio i kao da biste s njim mogli čak i diskutirati o *okružnici*. Jest vraga, to je samo privid. To što je on gore napisao, to je iz prvog toma, a do drugog on se, bogme, ponovo ozbiljno naljutio. Govoreći o Sporazumu Cvetković—Maček, Terzić zaključuje: »Međutim, događaji su pošli suprotnim, negativnim tokom, koji su još više produbili postojeću političku krizu. Pomenuti Sporazum nije zadovoljio ni srpsku ni hrvatsku buržoaziju. Ustupci koji su dati hrvatskoj buržoaziji, istaknuto je u Rezoluciji Pete zemaljske konferencije KPJ, izgledali su vođstvu srpske buržoazije i suviše veliki, a vođstvu hrvatske buržoazije i suviše mali. To najbolje ilustruje Strogo poverljiva okružnica HSS koja je izdata neposredno posle sklapanja sporazuma (*Prilog 2*), o kojoj je u ovom radu bilo dosta reči« (II/625). A znate kako se zove dio knjige u kojem to Terzić piše? Zove se »Opšti zaključak«. Svaki čitalac dobro zna što znači zaključak u jednoj knjizi: ono što je nesporno, nediskutabilno, ono što čini srž, suštinu jednog istraživačkog rada. Ako je, dakle, Terzić povremeno i pokazivao simptome dvoumljenja, nesigurnosti u pogledu postojanja, autor-

stva i autentičnosti *okružnice*, na kraju su sva ta kolebanja nestala i ni kakve dileme više nisu dopustive. U Predgovoru, znamo, on je rekao: »Svoje celovito gledište o bitnim uzrocima poraza izneo sam u odeljku Opšti zaključak, ali je na čitaocima da ocene koliko sam u tome uspeo. A radi detaljnijeg objašnjenja nekih događaja i problema dodato je i 17 posebnih priloga.« Među njima je i Strogo povjerljiva okružnica HSS. Dakle, neka čitoci sude.

Uzmimo u obzir i Terzićevu varijantu kao da nije ni važno tko je autor *okružnice*, kada je nastala, pa čak nije ni važno je li uopće postojala. Ne-ka bude važno ono što je stvarno postojalo u životu, a kad se to identifi-cira, treba samo voditi zapisnik i *okružnica* je već tu. Moram priznati da je razgovor na ovom nivou malo teži, složeniji, kompliciraniji, gube se čvrsti kriteriji. Taj se razgovor ne može voditi u crno-bijeloj logici, stvar-ne su nijanse u životu i suviše rastegnute da bi se mogle izraziti zgusnu-tim riječima. A kad se još uzme i subjektivni, individualni faktor, to kako svaki pojedinac vidi život i kojim se kriterijima pri tom vodi, onda zbrka postaje još veća. Zato nužno moramo ići na pojednostavnjivanje. Ograni-čit ćemo se na to da pokažemo kako probleme iz *okružnice* vidi obavješta-jac, koji ju je otkrio, i Velimir Terzić, koji je toliko za nju zainteresiran i koji u nju, kao što smo poslije svega vidjeli, čvrsto vjeruje, pa čak ako uopće i ne postoji.

Najprije obavještajac. U spomenutom popratnom dopisu on piše: »Prednje se dostavlja u vezi navoda iznetog u stavu sedmom izveštaja 760/40 g.¹¹ Pojedini vrlo korisni momenti su prošli, ali se sa događajima u buduće može pratiti tačnost pojedinih navoda u priloženoj Okružnici, odnosno nalaziti objašnjenja u izjavama ili govorima pojedinih prvaka.

Od posljednjih dokaza sa kojima se još raspolaže u ovom momentu može poslužiti: govor Dr. Pernara iznet u mom izveštaju 760/40 g. na strani 3 i priloženi novinski iseći uz taj izveštaj, te priložena naredba. Napomi-njem, da novine ovim pravopisom, odnosno stilom, ranije nisu pisale.

Neverovatno, ali je tačno da se sve tačno poklapa sa radom na terenu, iz-javama prvaka, govorima, postupcima policijskih vlasti, Zaštite, prestav-nika vlasti Banovine Hrvatske, pretsednika pojedinih opština itd. itd. Uop-šte, svi događaji na terenu slažu se sa iznetim u Okružnici.«

Na žalost, tvrdnje obavještajca nisu konkretne, pa o njima nije ni moguće voditi konkretan razgovor. A morali bismo i o njemu nešto znati, da bi-smo lakše shvatili što je on mogao i htio vidjeti. Uostalom, on za nas ovdje i nije važan i nećemo zbog njega zanemariti razgovor o Terzićevoj knjizi. O njoj je razgovor lakše i voditi, jer u njoj je ipak jasno što je to Terzić vidio, gdje je nalazio potvrdu za postojanje *okružnice*, i kome pripada. No, da bi se razgovor o Terzićevoj knjizi mogao nastaviti, po-trebne su prethodno neke napomene, o četiri pitanja.

a) Razgovori Cvetkovića i Mačeka o teritorijalnim pitanjima prošli su kroz različite faze i konačno je postignut kompromisni sporazum. U sa-mom tekstu Sporazuma o teritorijalnom razgraničenju rečeno je: »Savska i Primorska banovina, kao i srezovi Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko [Der-

¹¹ Ovaj izvještaj inače dosada nisam uspio pronaći.

venta], Gradačac, Travnik i Fojnica, spojiće se u jednu jedinicu koja će se zvati Banovina Hrvatska.

Definitivni opseg Banovine Hrvatske odrediće se prilikom preuređenja države; pri tome će se voditi računa o ekonomskim, geografskim i političkim okolnostima.

Tom prilikom izdvojiće se iz gore navedenih srezova, koji su pripojeni Banovini Hrvatskoj, opštine i sela, koja nemaju hrvatsku većinu.« Kako se, dakle, vidi, problem teritorijalnog uokvirenja Banovine Hrvatske ostao je i dalje otvoren, do cjelovitog preuređenja države, koje se trebalo nastaviti nakon osnivanja Banovine Hrvatske.

b) U Sporazumu stoji: »Banovini Hrvatskoj, da bi mogla uspješno svršavati poslove nadležnosti, ima se obezbediti potrebna finansijska samostalnost.« U čl. 3 Uredbe o Banovini Hrvatskoj stoji: »(1) Banovini Hrvatskoj, da bi mogla uspješno svršavati poslove svoje nadležnosti, ima se obezbediti potrebna finansijska samostalnost. Ona se sastoji u samostalnom prikupljanju određenih prihoda i izvršenju rashoda predviđenih budžetom Banovine.« U narednim alinejama ovog člana dalje se razrađuju ta pitanja. Pitanje finansijske samostalnosti Banovine Hrvatske ostalo je neregulirano do ožujka 1940, kada je donesena Uredba o financiranju Banovine Hrvatske, ali je i dalje niz pitanja ostao otvoren.

Dakle, pitanje finansijskog položaja Banovine Hrvatske ostalo je otvoreno i nakon Sporazuma.

c) U Sporazumu stoji i ovo: »Vlada će pristupiti i prenošenju nadležnosti sa države na Banovinu Hrvatsku odmah posle obrazovanja te Banovine.« U pogledu kompetencija stoji: »Definitivne kompetencije Banovine Hrvatske odrediće se prilikom preuređenja države.« Pošto su u Uredbi o Banovini Hrvatskoj navedene nadležnosti Banovine i nadležnosti državnih vlasti, na kraju stoji: »Ministarski savet može prenositi i druge poslove sa državnih vlasti i ustanova u nadležnost Banovine Hrvatske.« Dakle, ni pitanje nadležnosti Banovine Hrvatske nije bilo definitivno riješeno.

d) Banovina je, dakako, imala i svoju zakonodavnu vlast, čiji je nosilac, uz kralja, Sabor. Položaj, uloga i prava Sabora regulirani su Sporazumom i Uredbom o Banovini Hrvatskoj. Do saziva Sabora, međutim, nije došlo, niti su za njega bili raspisani izbori, zbog složenih razloga koje ovdje ne možemo dalje izlagati (inače su u mojim radovima detaljno analizirani). Dakle, pitanje saziva i funkcije Sabora, pa prema tome i pitanje ukupnog državnopravnog položaja Banovine Hrvatske ostalo je i dalje otvoreno.

Kako ove probleme na stranicama svoje knjige doživljava Terzić? Ovdje ću duljim citatima morati zlorabiti strpljenje čitalaca, da skraćivanjem teksta ne bih možda oštetio Terzića i vjerodostojnost njegovih stavova.

Najprije Maček, njegov govor na sjednici Hrvatskog narodnog zastupstva, tri dana nakon Sporazuma:

»Gospodo narodni zastupnici!

Sazvao sam vas danas, da vam položim račun o svomu radu, odkada smo se zadnji put vidjeli. Vi znate svi, da smo se posljednji put bili sastali pod dosta tmurnim obzorjem. Sporazum, koji je u glavnim crtama bio zaklju-

čen samo između mene i predsjednika vlade Dragiše Cvetkovića, nije bio odobren, i izgledalo je, da ćemo mi Hrvati tražiti druge puteve, što nam, priznajem, ne bi bilo lako.

Kasnije su se ipak prilike promijenile u toliko, da je sastavljena posebna anketa stručnjaka, koji su nastojali to djelo sporazuma staviti u formulu koja će biti prihvatljiva i za nas i za Srbe. *U početku smo htjeli da stvorimo definitivno sporazum, ali je bilo toliko neslaganja, te smo vidjeli, da je to bilo nemoguće i da bi opet moglo dovesti do prekida našega rada.*¹² Držao sam, da je pametno i cilju shodno, da načinimo zasada barem jedan djelomičan sporazum, tj. ono o čemu smo se složili, da to provedemo odmah, a u čemu se složili nismo, da to ostavimo za kasnije.

Kod sporazumijevanja i uopće kod određivanja položaja hrvatskog naroda u državnoj zajednici Jugoslaviji od važnosti su dvije stvari: prva je stvar hrvatski narodni teritorij.

Svaki narod mora kao bitnu oznaku svoga bivstva imati svoj narodni teritorij. Zato je bila meni prva misao, da se osigura hrvatski narodni teritorij, koji ima da i nosi ono ime, što mu pripada, a to je ime Hrvatska. Mi se nismo mogli niti u teritoriju složiti i zato smo u sporazumu uzeli savsku i primorsku banovinu, te priključili k tome teritoriju grad i kotar Dubrovnik, hrvatske kotare iz Bosne Travnik, Fojnicu, Brčko, Gradačac, Derventu, a iz Slavonije Ilok i Šid.

Tim nije pitanje hrvatskog teritorija riješeno definitivno, jer smo stavili u sporazum naročitu klauzulu, da će se definitivni opseg banovine Hrvatske ustanoviti, kad se bude preuređivala čitava državna zajednica. A to je sve naravno. Jer posve drukčije će izgledati dotični teritorij banovine Hrvatske, bude li u novo preuređenoj državnoj zajednici recimo i autonomna Vojvodina ili ne bude, drukčije bude li i autonomna Bosna ili ne bude, itd. . . .

I mi smo to pitanje ostavili otvoreno.

Drugo što je važno jest, da narod mora imati na svome području vlast u svojoj ruci. I što se tiče te vlasti, to mogu reći, da smo mi Hrvati gotovo potpuno gospodari u svojoj domovini, koja se zove Hrvatska. U kompetenciju banovine Hrvatske prenositi će se sada brzim tempom, a za to treba da se pobrinu Hrvati, koji su u zajedničkom ministarstvu, — svi poslovi osim poslova vanjskih, vojske, željeznice i pošta, te nekih drugih manjih sitnica.

I ta kompetencija nije još definitivna, i ta kompetencija će se prigodom preuređenja potpuno urediti. Naročito nije definitivna kompetencija u pogledu financija, jer ta za sada još nije određena točno. Hrvatska financijska samostalnost ima se zagwarantirati i bit će zagantirana.

Jedino još nismo na čistu, koji prihodi treba da služe banovini Hrvatskoj, a koji prihodi treba da služe državnoj zajednici. No, kad smo pošli ovim putem naprijed, ja sam uvjeren da i tu ne će biti težih poteškoća. Ali, važno je za nas ovo, da smo ovaj put opet, nakon dvadeset godina, prvi put

¹² Terzić, koji inače citira dio Mačekova ekspozeca, navodno integralno, u cijelosti je izostavio dio teksta koji je otisnut kurzivom, ali bez ikakve naznake da je taj dio izostavio. Valjda je to s nekim razlogom napravio.

postavili svoju budućnost na temelje hrvatskog državnog prava. To je hrvatsko državno pravo označeno i u ovim činjenicama.

Označeno je u tome, što hrvatskog bana, ne samo da ne imenuje zajednički ministar-predsjednik, nego ga i ne predlaže. Imenuje ga kralj sam slušavši sada hrvatske političare, a kad bude sazvan hrvatski sabor, onda predsjednika hrvatskog sabora. I samo imenovanje bana hrvatskoga ne premapotpisuje niko drugi, nego ban sâm kao znak, da ne ovisi ni o kome, nego o kralju i hrvatskome narodu.

Gospodo narodni zastupnici! Osim toga ispunit će se prema postignutom sporazumu, a i prema Uredbi, koja je već izdana, u najskorije vrijeme želja čitavog hrvatskog naroda, da će biti sazvan hrvatski sabor.

Razumije se, da ćemo u najskorije vrijeme donijeti zakon o izborima i provesti za taj sabor izbore. Prvi ukaz o izbornom redu za hrvatski sabor donijet će kralj uz premapotpis bana naredbenim putem, a kasnije će biti sabor sam kompetentan, da odredi izborni red i svoj poslovnik« (*Sporazum*, 409—410).

Kao što se vidi, riječ je o Mačekovom ekspozu nakon završetka pregovora s Cvetkovićem. Njegov ekspoz, kao što se također vidi, sadrži prikaz osnovnih stavova, koji se nalaze u tekstu Sporazuma i Uredbi o Banovini Hrvatskoj.

Evo sada Terzićeva komentara uz ovaj Mačekov govor:

»Da je Sporazum Cvetković—Maček zaista bio 'prva etapa' sporazumevanja odnosno nesporazumevanja i da je stajao 'na staklenim nogama' može se videti iz govora predsjednika HSS Vlatka Mačeka kojeg je držao na sednici Hrvatskog narodnog zastupstva samo tri dana posle sklapanja sporazuma, tj. 29. avgusta 1939. godine. On je tom prilikom, između ostalog, rekao:« Terzić zatim citira Mačekov govor do završne s pasusom »I ta kompetencija nije definitivna . . .« Nakon toga slijedi ovaj Terzićev komentar:

»U ovom govoru jasno se naziru neke ideje koje su iznete u već spomenutoj Strogo poverljivoj okružnici (*Prilog 2*), kao naglašavanje ime države 'Hrvatska', državna zajednica, traženje novih prava, nezadovoljstvo postignutim itd.« (I/92—93).

Nadam se da je ovdje sve jasno: jasno je što piše u dokumentima Sporazuma, jasno je što je rekao Maček, jasno je i to što je vidio Terzić. Jasno je kako je sve to i doživio, kao što je jasno i to što ga smeta. Sve je jasno pa, dragi čitaoci, dozvolite mi, da ponekad mogu izostaviti komentar. No, da Terzića ne bismo ma i najmanje oštetili, slijedimo ga dalje.

Navodeći pisanje *Hrvatskog dnevnika* u povodu polugodišnjice Sporazuma, Terzić citira taj list: »Kad Hrvatska dobije svoj prirodni opseg, kad se konačno pravedno riješi pitanje njezinih funkcija¹³ i kada u njezin život zahvati Sabor, tek će se tada u punoj mjeri osjetiti plodovi dosadašnje borbe¹⁴ hrvatskog naroda i sadašnjih napora predsjednika dr Mačeka, da postignemo ono, što još nemamo.« I Terzić dalje nastavlja da je »već

¹³ Citiram kako je u Terzića. Inače, u *Hrvatskom dnevniku*, br. 1372, od 25. II 1940, stoji: financija.

¹⁴ U *Hrvatskom dnevniku*: dosadašnjih borba.

povodom godišnjice« Sporazuma *Hrvatski dnevnik* pisao: »Ali taj Sporazum predstavlja samo početak uređivanja odnosa između naših dvaju naroda. On . . . je tek prva karika u lancu historijskog razvoja tih odnošaja¹⁵ nakon 1. prosinca 1918. kada je sve bilo postavljeno na glavu.« Isti list je, nastavlja Terzić, povodom godišnjice obrazovanja Cvetkovićeve vlade, pisao: »Taj je sporazum proglašen kao djelo državne nužde, i treba ga tako protumačiti.¹⁶ Njime još nije riješeno hrvatsko pitanje. Ostao je još čitav niz problema koje treba riješiti. Zato je taj sporazum u Hrvatskoj i primljen kao uvod u rješenje hrvatskog pitanja. Osim toga, taj sporazum još nije u cijelosti proveden, jer Hrvatska ni danas nema svojega Sabora, pa prema tome ne može ni svoju unutrašnju organizaciju provesti onako kako bi je provela kad bi taj saziv bio sazvan . . . [«]¹⁷

Evo sad Terzićeva komentara na sve što je gore citirao iz *Hrvatskog dnevnika*:

»Dakle, opet na liniji Strogo poverljive okružnice izdate posle zaključenja Sporazuma.«

I kad bih htio ovo komentirati, ne bih znao što bih rekao. Ali, da ipak pokušam: mene i ne čudi što Terzić nigdje u Jugoslaviji nije mogao saznati da je, recimo, Banovina Hrvatska trebalo da ima svoje financije i svoj Sabor, da on nije bio sazvan niti su za njega bili raspisani izbori (a sve je je to sadržano u Sporazumu), ali je to mogao saznati negdje »širom Evrope«. On je, naime, u spomenutom intervjuu izjavio, da je nakon prvog izdanja svoje knjige »godinama stvarao ovo delo o aprilskom ratu [misli se na drugo izdanje], tragajući za dokumentima širom Evrope«. Ali, ni to putovanje i traganje »širom Evrope« nije pomoglo, jer je Terzić svugdje vidio samo Strogo poverljivu okružnicu HSS-a.

Čitaoci bi vjerojatno poželjeli bar mali predah od ovih tajnih, strogo i najstrože poverljivih okružnica, ali ne, ne ide. Taman što se čini da smo se riješili jedne okružnice, na pomolu je druga, ovaj put lično *Terzićeva okružnica*. S *okružnicom* HSS (lično Mačekovom, kako god hoćete) nekako smo i izašli na kraj, znamo bar kako je pronađena (mislim, znaju drugi, Terzić ne), Terzić zna i kome je namijenjena, zna i to da se pomoću nje mogu utvrđivati i razlozi za razbijanje Jugoslavije od strane sila Osovine, i mnogo toga Terzić zna. Sve u svemu, svak ponešto, pa ipak zajedno znamo mnogo. Međutim, s *Terzićevom okružnicom* ići će malo teže. Odmah vas, dragi čitaoci, mogu ohrabriti da ćemo, zahvaljujući Terzi-

¹⁵ U *Hrvatskom dnevniku*, br. 1549, od 22. VIII 1940: »On dakle nipošto nije posljednja, nego tek prva karika u lancu historijskog razvoja tih odnošaja« itd.

¹⁶ U *Hrvatskom dnevniku*, br. 1718, od 8. II 1941: »i treba ga tako i protumačiti« itd.

¹⁷ U *Hrvatskom dnevniku*: »kad bi taj Sabor bio sazvan«. Kod Terzića, dakle, umjesto Sabor stoji saziv. U originalnom tekstu nakon riječi sazvan stoji točka, rečenica je završena. Kod Terzića stoje tri točke, kao znak da je dio teksta izostavljen. Kako je ta rečenica završena, znači li da bi se točkice odnosile na dio teksta koji slijedi. A tekst, koji slijedi, glasi: »Pa ipak, mora se priznati da su nakon sporazuma prilike u Hrvatskoj krenule na bolje. Njegova je dobra strana u tome, što prilike nisu krenule na gore i što je njime spriječeno ostvarenje namjera bivšeg predsjednika vlade dra Milana Stojadinovića.« Itd.

U Terzića, dakle, na dvije stranice, u četiri citata, toliko netočnosti. Namjerno ili nenamjerno? Za minimalan zaključak svejedno. A minimalno se može zaključiti da se u tekst *Terzićeve* knjige nije moguće pouzdati ni onda kad se tuđe riječi navode,

ću, otkriti nove, najstrože tajne, najpovjerljivije, upravo do nevidljivosti tajanstvene dokumente. Dakle, da krenemo.

Uzmite prvi tom drugog izdanja Terzićeve knjige i okrenite str. 209—210. Tu možete pročitati:

»U danima aprilskog rata Alojzije Stepinac, na čelu katoličke crkve u Hrvatskoj, uputio je i ovakvu poruku svojim vjernicima:

'Narodu izvan Zagreba poručuje se da se odmah obrati na sve župne Urede, gde će od svećenika dobiti uputstva za dalji rad . . . *Kod toga će nam uveliko pomagati katolička crkva. Treba zbog toga uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatsva. Na pravoslavnu kao bizantijsku kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odlike*« (kurz. Terzićev).

Sad otvorite str. 573 i čitajte:

»Što se tiče izjava vodećih ličnosti HSS, poznato je da su one često bile protivurečne i u zavisnosti od situacije — unutrašnje i spoljne. Uostalom, čime se mogu opravdati tajni pregovori Mačeka sa Nemačkom i Italijom, Mačekovo napuštanje Simovićeve vlade i njegovo priznanje NDH dok je još bio potpredsednik jugoslovenske vlade? Najzad, treba napomenuti da je poglavar katoličke crkve u Hrvatskoj Alojzije Stepinac, u svojoj poruci vernicima u danima aprilskog rata, rekao: *'Treba zbog toga uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatsva (Hrvatske). Na pravoslavnu kao vizantijsku kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odlike'* [kurziv Terzićev], tj. ono što se nalazi u XV tački Okružnice (podvučeno u ovom tekstu, samo je razlika u tome što u Okružnici stoji Hrvatske umesto Hrvatsva). Otkuda ova podudarnost?!«

Odmah moram reći da je Terzić prema čitaocima pažljiviji nego Maček. Jer kad je Maček napisao svoju *okružnicu* dugo je vremena trebalo da je i upućeni obavještajac pronade, a Terzićevu može pronaći svaki čitalac, bez obzira na to što nema nimalo detektivskog smisla. Treba naprosto uzeti zagrebački *Katolički list*, br. 25, od 26. IV 1941, str. 294, koji Terzić dva puta na isti način navodi kao izvor za spomenutu Stepinčevu poslanicu. Ne zaboravite to zapisati, dakle: I/216, bilj. 16, gdje uz navođenje tog broja lista stoji i komentar: »Podvučeni deo teksta je potpuno identičan sa delom XV tačke Okružnice navedene u *Prilogu 2*, samo što u Okružnici stoji 'Hrvatske' umesto 'Hrvatsva'.« I još zapišite podatak na str. 574, bilj. 5, opet *Katolički list*, br. 25, od 26. IV 1941, str. 294.

Dakle, malo-pomalo pa opet Strogo povjerljiva okružnica HSS, jer je Terzić utvrdio njenu direktnu povezanost sa Stepinčevom porukom vjernicima. Pa kad je tako, na posao. Kako, zahvaljujući povjerenju koje čitalac mora imati u Terzića, ne moramo provjeravati gdje se ova nova okružnica nalazi, zavirimo najprije malo u njen sadržaj.

1. »Narodu izvan Zagreba poručuje se . . .« Malo neuobičajeno, jer bi se očekivalo da se Stepinac obraća vjernicima, a ne narodu, Ali, može biti . . ., pogotovo ako je Terzić tako pročitao.

2. . . da se odmah obrati na sve župne Urede . . .«

a) Što bi išao na »sve župne Urede«, valjda je dovoljno da se obrati jednom.

b) Dokumenti takve provenijencije, kao što je ova navodna Stepinčeva poslanica, obično govore o »župskim uredima«, premda ponekad i »župnim uredima«, ali u svakom slučaju oba početna slova su mala; može, dakle, biti »župni uredi«, a neobično je da bude »župni Uredi«, ali, vrag bi ga znao, možda je i greška u prijepisu.

3. »... gde će od svećenika dobiti...« Valjda bi Stepinac rekao »gdje«, a ne »gde«. No, dozvolimo da i on može pogriješiti.

4. Možda je Stepinac pogriješio i kad govori o »vizantijskoj« umjesto »bizantijskoj« kulturi, kao što stoji kod Terzića na str. 573.

5. Pogledajmo malo onaj dio koji je bio, kako kaže Terzić, prenesen iz Strogo povjerljive okružnice HSS. Već prva rečenica malo zbunjuje: »Kod toga će nam uvelike pomagati katolička crkva.« Rečenica bi imala smisla kad bi to govorio netko drugi, izvan katoličke crkve, a ne Stepinac, pa ispada da će crkva pomoći sama sebi. Uostalom i logička veza između tih dvaju dijelova teksta kao da nije jasna. Ti su dijelovi odvojeni sa tri točke, što se obično čini kad se pravi manji prijekid u tekstu. Logički gledano između ta dva dijela trebalo bi da bude dulji tekst. Trebalo bi vidjeti što to piše između ta dva dijela, što kriju te tri točkice.

Sve u svemu, ne možemo se ipak pouzdati u to da je Terzić sve dobro pročitao što piše na str. 294 zagrebačkog *Katoličkog lista*, br. 25, od 26. IV 1941. Žao nam je što Terziću u ovom slučaju moramo iskazati nepovjerenje i sami pročitati što tamo piše.

E, Terzić nije bio tako pažljiv prema čitaocima, kako se to u početku činilo. On od njih ipak zahtijeva detektivske sposobnosti. Prva je zamka već u tome što *Katolički list* od 26. IV (travnja, aprila) uopće ne postoji. Postoje samo od 21. i 29. travnja (br. 16 i 17). Br. 25, koji dva puta navodi Terzić, nije od 26. travnja, nego od 26. lipnja (juna), pa bi tako ispalo da Stepinčeva poslanica nije iz »dana aprilskog rata«, kako veli Terzić, nego iz »junskog rata«. Kako nismo imali sreće sa brojevima lista, ni sa mjesecom, preostaje str. 294, koja uistinu pripada br. 25, od 26. lipnja (juna) 1941. I tu — ni traga o spomenutoj Stepinčevoj poslanici, ni vjernicima ni narodu. Kako vas je već na početku knjige Terzić uvjeravao da vas neće prevariti, preostaje da nastavite dalje traganje. Osobno sam pregledao sve brojeve *Katoličkog lista* za 1941, pa 1942, pa *Katolički tjednik*, pa *Hrvatsku stražu*, ali uzalud, *Terzićevoj okružnici* ni traga. Čitaoci optimisti neka ipak ne gube nadu, možda je nadu negdje »široj Evropi«. A što se informiranih, upućenih, mjerodavnih, odgovornih faktora za Terzićevu knjigu tiče, oni treba da je pokažu u zagrebačkom *Katoličkom listu*, br. 25, od 26. IV (aprila) 1941, na str. 294. Pokažu je ili neka se dogovore tko je od njih nadležan da to prizna običnim falsifikatom. Terzić bi to sigurno učinio, jedno ili drugo, jer, ne zaboravite, na samom početku nas je uvjeravao:

»Prihvarajući se ovoga posla i kao savremenik i kao učesnik u tome ratu svestan sam svoje moralno-političke odgovornosti u pogledu istinitosti, vernosti i kritičnosti prema literaturi i izvorima kojima sam raspolagao.« Da je ova Stepinčeva poslanica, odnosno *Terzićeva okružnica*, nastala u Terzićevom laboratoriju, uočava se već uvidom u njenu strukturu. Da

bismo se u svemu tome snašli, morat ćemo u pomoć, kao svjedoka, pozvati Viktora Novaka. Spominjući govor »specijalnog izaslanika vođe Reicha« 10. travnja, Novak (Magnum crimen, 542) nastavlja:

»Da je ovaj specijalni izaslanik vođe Reicha uistinu ranije dolazio i da je s ustašama i njihovim glavnim intelektualnim suradnicima klerofašistima sve unaprijed spremio, ostavio je dokaza i sutrašnji dan po proglašenju NDH, kad je zagrebački radio, 11. IV. 1941, u 16,30 sati saopćio građanima Zagreba, da svečano dočekuje njemačku vojsku i prozore iskiti cvijećem. Građani su osim toga upozoreni da daljnja naređenja i saopćenja čekaju sa svoje radio stanice, ili kako su je već u ustaškoj terminologiji prozvali 'krugoval'. *Narodu izvan Zagreba poručilo se, da se odmah obrati na sve župne urede, gdje će od svećenika dobiti uputstva za daljnji rad.* Naravno, jasno je, da su ta uputstva data župnim uredima i njihovim šefovima župnicima, upraviteljima župa i kapelanima još prije 10. aprila, dakle prije proglašenja NDH, prema ranijem sporazumnom dogovoru. Nema sumnje zato, što su svi ti bili već ranije spremni kao njihovi suradnici i povjerenici za veliko ustaško zlodjelo, za stvaranje NDH. To je najočigledniji znak, da se cjelokupna crkvena institucija u Hrvatskoj stavila u službu veleizdajničkog pokreta i u službu novog stvorenog stanja, da su crkvene institucije, prvenstveno župni uredi postali instrument ustaškog sistema i ustaške NDH, očividno ranije pripremljeni za takav događaj. Jer, tko bi se usudio savjetovati građanstvu da se obraćaju za sva, pa i za povjerljiva saopćenja, ustanovama za koje se nije bilo sigurno da će izvršiti naređenja tako važna u prvim trenucima preuzimanja vlasti? To su mogli da budu samo najpovjerljiviji. A te su ustanove doista i bile najsigurniji oslonac u prvim trenucima kad je izvjesna neizvjesnost mogla još mnoge neodlučne pokolebati. Ali, u najveći dio svećenstva nije se nikako sumnjalo u vrhovnom GUS« [Glavnom ustaškom stanu].

Uz ovó primjedbe:

1. Ostavimo po strani cjelokupni komentar i intonaciju koju ovdje donosi Novak.
2. Posebno nas zanima dio teksta koji je Novak izvukao kurzivom.
3. Na žalost, ni posebno za taj dio teksta, ni za citirani pasus u cijelosti Novak ne navodi nikakav izvor pa tako ne možemo verificirati tko je narodu poslao poruku, kako ona točno glasi i gdje je objavljen njen tekst. No, iz cijele konstrukcije proizlazi da su takvu poruku uputile ustaške institucije. Takav se zaključak može izvući i na temelju toga što su i drugi tako razumjeli Novakov tekst. Naime, u knjizi *Tajni dokumenti o odnosima Vatikana i ustaške NDH* (Zagreb 1952, 26—27) kaže se: »Karakteristično je, da je dan nakon toga, dakle, prvi dan postojanja 'NDH', preko zagrebačkog radija saopćila ustaška 'vlast', da se narod izvan Zagreba obraća na svoje župne urede, gdje će od svojih svećenika dobiti upute za daljnji rad, za držanje prema okupatoru itd.« Navedeni dio teksta je svojevrsna modifikacija onog što je napisao Novak. Autori su, na žalost, propustili navesti izvor za svoju tvrdnju, ne spominjući ni Novaka.

Dakle, i od Novaka i od onih koji su ga, prema svojim potrebama, modificirali, malo što smo doznali o spomenutoj uputi narodu izvan Zagreba, osim što, kako autori kažu, znamo da je to bila uputa ustaške vlasti. No,

ne treba se obeshrabriti. Treba u pomoć pozvati Terzićev laboratorij. I doista, rješenje je tu. U tomu I/210 stoji:

»U Proglasu ustaške radio-stanice od 11. aprila 1941. godine u 4,30 časa bilo je objavljeno:

'Cijenjeni građani Zagreba!

Dolazi saveznička njemačka vojska, iskitite prozore na svojim kućama, žene i djevojke, cvijećem u rukama dočekajte savezničku vojsku, budite joj pri ruci u svakom momentu.

Hrvatski narod diljem Hrvatske, neka se odmah obrati na župske urede, gdje će dobiti upute što će dalje raditi.»

Terzić nije kao Novak, da bi pred čitaocima zatajio izvor u kome to piše. I tako na str. I/216, u bilješci 21, kao izvor za citirani tekst stoji: »Psunjski, *U ime Hrista, svetinje u plamenu*, Jugoslavija, 1944, str. 8.«

Pošteno da kažem, uopće ne znam što ova signatura znači, pa će nam netko od upućenih u Terzićevu knjigu to vjerojatno pobliže objasniti. Usput rečeno, dosad sam uspio naići na ovaj tekst:

»Hrvati građani glavnog grada Nezavisne Države Hrvatske, bijelog grada Zagreba!

Pozivam Vas, da u slavu ovoga dana okitite Vaše kuće hrvatskim zastavama i zastavama našeg velikog njemačkog saveznika, čije ćete stoje pred vratima Zagreba i ovog časa ulaze u grad Zagreb.

Dobit ćete još posebnim proglasom upute radi dočeka njemačke vojske a pozivam građane da se odazovu tom pozivu i našeg saveznika dočekaju onako, kako zaslužuje obzirom na doprinesene žrtve i prijateljstvo koje je pokazao prema hrvatskom narodu.« Ovdje je riječ o proglasu koji je ustaški načelnik grada Zagreba J. Dumandžić uputio Zagrepčanima (*Hrvatski narod*, bez. br., 10. IV 1941, i br. 38. od 11. IV 1941).

No, vratimo se Terzićevom tekstu radio-proglaša. Rekoh da ne razumijem izvor koji Terzić navodi. Uostalom, neka bude da je tako. Za nas je ovdje bitno: 1) da Terzić taj tekst pripisuje ustaškoj radio-stanici i 2) da ga ni u jednom slučaju i ni na jednom mjestu u svojoj knjizi ne dovodi u vezu s navodnom Stepinčevom poslanicom iz aprilskog rata 1941. Sad uzmite rečenicu iz Novakova teksta, koja je izvučeno kurzivom. Poredajte do nje zadnji pasus iz radio-proglaša, kako ga citira Terzić. Uz neznatne nijanse, isto. Sad poredajte prvu rečenicu iz navodne Stepinčeve poslanice. Malo-pomalo, pa isto. A da ne bi bilo baš sasvim isto, Stepinčev tekst se malo pravopisno pokvari i dobije se novi kvalitet. Tako, dakle, Stepinčeva rečenica nema veze s odgovarajućom rečenicom iz poruke ustaških vlasti, odnosno ustaške radio-stanice. Jer, kad bi kakvu vezu imala, Terzić bi je sigurno zapazio.

Tako smo razbistrili prvu rečenicu Stepinčeve poslanice, odnosno, *Terzićeve okružnice*. Nakon nje, prisjetimo se, slijede tri točke. Terzić nije naveo što dolazi na mjestu te tri točke, a kako Stepinac nakon te tri točke prepisuje Strogo povjerljivu okružnicu HSS, i to njen drugi dio (drugi pasus), umjesto tri točke valjda bi trebalo da stoji tekst prvog dijela (pr-

vog pasusa) te točke *okružnice*. Kome je do zabave neka sad ta dva teksta slije u jednu cjelinu.¹⁸

Iz drugog dijela (drugog pasusa) točke XV *okružnice* izostavljena je rečenica o međunarodnom komunizmu, jer bi zaista bilo neobično da Stepinac poziva međunarodni komunizam kao saveznika. Laboratorij, dakle, nepogrešivo funkcionira.

Razmotrimo posljednje rečenice Stepinčeve poslanice (odnosno *Terzičeve* *okružnice*): »*Na pravoslavnu kao na bizantijsku [u drugom slučaju: vizantijsku] kulturu treba navaljivati i treba isticati da su to specijalne odlike.*« Dojam je da između riječi specijalne i riječi odlike nešto nedostaje. I doista, ako se uzme primjerak *okružnice* koju sam publicirao u *Sporazumu*, a ima razloga pretpostaviti da je to primjerak koji je dostavio spomenuti obavještajac, ili je najbliže tome, stoji: »*Na pravoslavlje kao što i na bizantisku kulturu treba navaljivati i isticati, da su to specijalne srpske odlike.*« Proizlazi, dakle, da ni Stepinac nije imao autentičnu *okružnicu*, nego jednu varijantu prijepisa, i to baš onu koju je imao i Terzičev laboratorij.

Kao što smo vidjeli, Terzića jedino muči to, što u *okružnici* HSS stoji »*Hrvatske*«, a u Stepinčevoj poslanici »*Hrvatstva*«. To bi upućivalo na zaključak da Stepinac nije bio korektan pri prepisivanju Mačekove *okružnice*. A možda nešto nije u redu s Terzičevim laboratorijem? I doista, u primjerku teksta koji donosi Terzić (preuzimajući od Čulinovića) stoji: »*Hrvatske*«. A kako se Terzić, krpeći svoju varijantu Mačekove *okružnice*, koristio i tekstem koji sam ja publicirao, tamo je mogao naći i ovu formulaciju: »*Treba da prikazujemo katoličanstvo kao glavni branik hrvatstva.*« I tako je Terzičev laboratorij sam napravio zbrku, pa se zatim čudi otkud razlika između Mačekove *okružnice* i navodne Stepinčeve poslanice.

Zašto je Terziću bila potrebna ova kombinatorika i montaža? Zato da bi čvrsto povezao trokut: Pavelić—Maček—Stepinac. S kojim ciljem? Treba pročitati samo stotinjak stranica Terzičeve knjige pa da sve bude jasno. Toliko zasad o Terzičevu historiografskom laboratoriju. Očevidno, ne samo historiografskom!

Inače, kako se dokumenti sve mogu čitati pokazat ću i na jednom drugom primjeru koji, formalno, nema veze s Terzičevom knjigom, ali ima veze s Terzičevom metodologijom.

Milan Borković (Kontrarevolucija u Srbiji, Beograd 1979, I, 81) piše:

¹⁸ Što bi dakle trebalo biti umjesto tri točke? Iz teksta koji slijedi moglo bi se pretpostaviti da mu prethodi odgovarajući tekst iz te točke *okružnice*. Zato tu točku *okružnice* donosimo u cijelosti, s napomenom da je to tekst koji donosi Terzić: »*Držeći se gornjih uputstava mi ćemo izabrati svaku konjunkturu za naše ciljeve. Međunarodna situacija ide nama u korist. Ruši se sistem Versalja, a Jugoslavija je umjetna tvorevina toga sistema. Naše će vodstvo balansirati između Osovine i demokratije. Imamo ljude za jedno i drugo. Glavno je da se ruši Jugoslavija. Kod toga nas u velike pomaže katolička crkva s jedne strane i međunarodni komunizam s druge strane. Treba svagdje uzdizati katoličanstvo kao glavni branik Hrvatske. Na pravoslavnu kao bizantinsku kulturu treba navaljivati i isticati da su to specijalne odlike*« (I/571). Treba napomenuti da tekst koji je izvučen kurzivom nije kurzivom otisnut i u predlošku kojim se služi Terzić. Kurzivom ga je naglasio Terzić, a da to nije naveo. Isto tako, u Čulinovića, a njegov tekst prenosi Terzić, ova je točka podijeljena na dva pasusa; drugi pasus sadrži dio koji se odnosi na katoličku crkvu.

»Sredinom avgusta 1941. Nemci su organizovali sastanak u Beogradu između Dragiše Cvetkovića, koji je došao iz Niša, i Vlatka Mačeka, sa specijalnom nemačkom propusnicom od Zagreba do Beograda. Nema podataka, ni u nemačkim ni u kvislinškim izvorima, kojim povodom je ovaj sastanak organizovan, ali neki posredni, nemački izvori ukazuju na to [da] je on mogao biti u vezi sa krizom srpske komesarske uprave i diskusije o novoj ličnosti koja bi se, eventualno, postavila na čelo nove srpske kvislinške uprave, koju su Nemci bili već planirali. Pretpostavlja se da je Mačekovo prisustvo trebalo da 'ispita teren', kakva bi reakcija bila u vladajućim krugovima u NDH, ukoliko Milan Nedić bude postavljen na čelo vlade 'narodnog spasa'. Novinari *Novog vremena*, *Obnove* i *Naše borbe*, u vezi s tim, postavili su posle ovog sastanka nekoliko pitanja Dragiši Cvetkoviću. On je samo lakonski odgovorio 'da Maček i dalje ima većinu glasova u Hrvatskoj'.

Za ono što je ovdje napisao Borković se poziva na jedan dokument u Vojnoistorijskom institutu, pod oznakom NAV-N-T-120, 200/153328. Taj dokument, u prijevodu s njemačkog, glasi:

»Povjerljiva osoba mi je ispričala da je Maček uspostavio vezu s Cvetkovićem preko jednog posrednika, čije ime moja povjerljiva osoba nije znala. Ja sam o tome pitao Cvetkovića, koji me je posjetio iz drugih razloga. Cvetković je činjenicu priznao, ali je ipak izbjegao detalje i ograničio se samo na izjavu da je Maček i sada kao i prije za suradnju s Njemačkom a protiv Italije. Cvetković je dalje izjavio da Maček u Hrvatskoj posjeduje većinu glasova.« (Ovdje je riječ o jednom telegramu Felixa Benzlera, izaslanika njemačkog Ministarstva vanjskih poslova kod Vojnog zapovjednika Srbije, br. 509, od 11. VIII 1941. otpremljenom 14. VIII. U Vojnoistorijskom institutu u Beogradu nalazi se mikrofilm ovog dokumenta iz Nacionalnog arhiva u Washingtonu, prema navedenoj signaturi.)

Kao što se iz dokumenta vidi, riječ je o informaciji da je Maček poslao poruku Cvetkoviću. Cvetković se sastao s Benzlerom. Borković je od toga napravio sastanak Cvetkovića i Mačeka, koji je iz Zagreba u Beograd došao »sa specijalnom nemačkom propusnicom«. Borković je blizu toga i da sazna razlog Mačekova dolaska, tj. da je Maček pozvan radi toga da se vidi kakvo će biti reagiranje »vladajućih krugova NDH« (pošto, dakle, Maček pripada tim vladajućim krugovima) prema imenovanju Milana Nedića za predsjednika kvislinške vlade u Srbiji. Borković, nadalje, zna što je nakon sastanka Cvetković izjavio novinarima *Obnove*, *Novog vremena* i *Naše borbe*. Sve se to inače događa u vrijeme kad je Tortičeva grupa prišla ustašama, što su zabilježili i listovi *Obnova* i *Naše vreme*. Tako u redakcijskom komentaru *Obnove* (br. 32, 13. VIII 1941) uz ostalo, stoji: »Mi smo još 1940 godine znali da g. Maček nije gospodar, nego rob situacije u Hrvatskoj. Mi, prema tome, ne možemo da se čudimo što je pravi gospodar uzeo svoje mesto na krmilu i što hrvatski narod nastavlja svoj politički put jednim novim državnim brodom čiju je upravu poverio rukama ustaša.« Kod takvog stava *Obnove* ne čini se vjerovatnim da bi ona dala publicitet eventualnoj Cvetkovićevoj izjavi da većina birača u Hrvatskoj još uvijek ima povjerenje u Mačeka. Kako meni, ni nakon višesatnog traganja u spomenutim novinama, nije pošlo za rukom da Cvetkovićevu izjavu pronađem, bilo bi korisno kad bi Borković, reci-

mo u drugom izdanju svoje knjige, točno naznačio datum i stranicu spomenutih novina, gdje se nalazi Cvetkovićeva izjava. Istina, bit će malo teže pronaći Cvetkovićevu izjavu poslije sastanka, koji nije održan. Pogotovo u *Našoj borbi*, koja u to vrijeme nije ni izlazila, jer je god. I, br. 1 tiskan tek 7. IX 1941.

2.

Terzić je sigurno bio uvjeren u to da izučavanje prošlosti ima smisla samo u funkciji sadašnjosti i budućnosti. I zato on nije zaboravio iz prošlosti izvući pouke. Pa ni onda kad je u pitanju Strogo povjerljiva okružnica HSS. Tako je on, pošto je citirao moje ocjene Mačekovih kontakata s inozemstvom, označavajući te ocjene »najispravnijim«, zaključio:

»Međutim, i pored ispravnosti napred navedenih konstatacija, po svemu izgleda da je krajnji strategijski najviše željeni cilj, cilj desnog krila HSS, pa i samog Mačeka, bio da se uspostavi nezavisna Hrvatska, naročito u onim periodima kada je unutrašnja i spoljopolitička situacija Jugoslavije bila najteža i kada su jugoslovenski vladajući krugovi tvrdoglavo i bezobzirno odbijali da udovolje opravdanim zahtevima hrvatskog naroda da dobije istinsku slobodu i ravnopravnost u državnoj zajednici. Do toga krajnjeg cilja pokušavalo se da se dođe mirnim, parlamentarnim putem, preko što šire autonomije do potpunog otepljenja u pogodnom trenutku, ne prezajući ni od prihvatanja strane intervencije. Da su koreni takvih težnji u ono vreme bili veoma jaki pokazali su i nedavni događaji u eri tzv. masovnog pokreta, kojeg su, nažalost, bili prihvatili i neki revolucionaristi-česnici NOR-a, iako su smernice tog pokreta ličile na Strogo poverljivu tajnu okružnicu HSS iz 1939. godine, a u ponečem je i prevazišle, ali u negativnom smislu« (I/69).

I na drugom mjestu: »Ne vide se stvarni razlozi za odbranu vođstva HSS, kada su i neke kontrarevolucionarne snage u krilu Saveza komunista Jugoslavije, sve do 21. sednice Predsedništva SKJ 1971. godine, radile u duhu ove Okružnice, pa je čak u nekim stavovima i nadmašile u negativnom smislu! Ranije se radilo o 'hrvatskom seljačkom narodnom pokretu', a 1971. godine o 'hrvatskom masovnom pokretu'!« (I/573—574).

Terzić je ovdje bio u velikom zakašnjenju. Njega je u tome već poodavna pretekao novinar Darko Stuparić, u *Vjesniku u srijedu* (br. 1029, 19. I 1972) svojom kombinatorikom pod naslovom: »NEPROMIJENJENA SRŽ NACIONALIZMA«, sa zaglavljem: »Šovinističke i separatističke tendencije u svetlu Izvatka iz jedne strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta iz 1939. g.« i podnaslovom »Zapanjujuća sličnost osnovnih anti-jugoslavenskih i separatističkih teza jednoga dokumenta iz 1939. godine i teza koje su se, sve donedavno, mogle čuti od glasnogovornika tzv. masovnog pokreta pokazuju, unatoč potpuno različitim povijesnim uvjetima u kojima se javljaju, da je hrvatski nacionalizam i šovinizam, kao i nacionalizam i šovinizam u bilo kojem narodu, pojava koja je opasna za jedinstvo naših naroda kao i za sam opstanak hrvatskog naroda.«

I evo što, među ostalim, tu piše Stuparić: »No, vratimo se sada fenomenu podudarnosti nacionalizma, ovog danas i onog od prije četrdeset godina. O povijesnim okolnostima nepotrebno je govoriti, jer su dobro poznate, vjerojatno, svima.

Sporazum Cvetković—Maček u tadašnjoj je Hrvatskoj primljen kao *'uvod u rješenje hrvatskog pitanja'*, kaže zagrebački povjesničar dr Ljubo Boban. U knjizi *'Sporazum Cvetković—Maček'* dr Boban navodi okružnicu koja nas posebno u ovom trenutku zanima. (*'Izvadak iz jedne strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta'* rabili su i drugi povjesničari kad bi zaključivali o ciljevima politike vodstva HSS, iznoseći i neke rezerve u pogledu njene autentičnosti.) Evo što dr Boban kaže o toj okružnici: «Sad Stuparić citira kako ja opisujem sadržaj *okružnice*, ali je to ispalo kao moje mišljenje o *okružnici*. A kako sam ja, po Stupariću, napisao da je Sporazum primljen kao *'uvod u rješenje hrvatskog pitanja'*, to, malo-pomalo, ispadoh ja autorom Strogo povjerljive okružnice HSS.

Moj pokušaj da u VUS-u bar u osnovnim linijama objasnim u čemu je problem oko *okružnice* ostao je bezuspješan i morao sam se zadovoljiti kratkim odgovorom, koji je potisnut među pisma čitalaca. U prostoru koji mi je odobren mogao sam reći samo ovoliko:

»Vaš suradnik D. S. pozvao se na moje ime i na moju knjigu u vezi s navodnim tajnim dokumentom *'hrvatskog narodnog pokreta'* iz 1939. On kaže da su taj dokumenat *'rabili i drugi povjesničari kad bi zaključivali o ciljevima politike vodstva HSS, iznoseći i neke rezerve u pogledu njene autentičnosti'*. Čudovišnom konstrukcijom vašeg suradnika ispalo je da ja ne pripadam onima koji su u pogledu autentičnosti tog dokumenta iznosili rezerve. O toj navodnoj okružnici detaljno sam raspravljao u knjizi *'Sporazum Cvetković—Maček'* (str. 292—295) i nakon analize drugih mišljenja i pretpostavki zaključio ovo: *'Prema tome, za nas su još uvijek neraščišćena pitanja: 1. da li je stvarno postojala sporna okružnica; 2. kakav je bio njen točan sadržaj; 3. tko je njen pravi autor; 4. kome je bila upućena, kad i s kakvim ciljem. Sve dok se ova pitanja ne raščiste, smatramo da pozivom na ovu okružnicu nije moguće donositi nikakve iole ozbiljnije zaključke.'*

S dubokim negodovanjem ograđujem se od kombinatorike koju je s mojim tekstom izvršio D. S., a čitaocce upućujem na spomenutu moju knjigu.« (VUS, br. 1031, 2. II 1972)

U narednom broju VUS-a Stuparić me počastio ovim odgovorom:

»U *'Ogledalu'* prošlog broja *'VUS-a'* tiskano je pismo dra Ljube Bobana u kojem prosvjeduje zbog navodne *'kombinatorike'* njegovim tekstom, odnosno *'čudovišne konstrukcije'* po kojoj se u napisu *'Nepromijenjena srž nacionalizma'*, navodno, može zaključiti da ovaj povjesničar ne zauzima rezervirano stanovište o autentičnosti tzv. *'Izvatka iz jedne strogo povjerljive okružnice hrvatskog narodnog pokreta'* (iz 1939).

Razloga prosvjedu nema. Naime, spomenuti napis nije imao za svrhu analizirati autentičnost *'Okružnice'* nego samo ukazati na začuđujuću podudarnost nekih ideja i uputa iz njenog sadržaja s idejama i tezama današnjeg nacionalizma. Navođenje odlomaka iz knjige dra Ljube Bobana *'Spo-*

razum Cvetković—Maček' imalo je za svrhu da riječima povjesničara kažemo što zapravo sadrži taj dokumenat, bez obzira na sve nerazjašnjenosti oko njegove autentičnosti. Odbacujem svaku pomisao da je to navođenje imalo bilo kakvu drugu nakanu, ili kako to dr Boban kaže ,kombinatoriku'. Tvrđnja kako sam izvršio ,čudovišnu konstrukciju', po kojoj, navodno, ispada da dr Boban nije izrazio rezerve povodom autentičnosti spomenute ,okružnice', teško da može opstojati, jer to nisam ni pomislio ni napisao. Na žalost, iz ne znam kojih pobuda, takvo što je u mojem napisu nazreo samo dr Boban.«

Ima li uopće smisla više se osvrtnati na Stuparićevu kombinatoriku? Uglavnom, sam priznaje da njemu nije ni važno je li dokumenat autentičan, prema tome je li uopće i postoji, njemu je važno da u njemu vidi »začudujuću podudarnost nekih ideja i uputa iz njenog sadržaja s idejama i tezama današnjeg nacionalizma«. Onaj tko umije čitati taj bi Stuparićevu tvrdnju lako mogao shvatiti: njemu nije važno što je istinito, važno mu je ono što služi njegovoj kombinatorici. Ali, molim, to je njegova stvar. A da je on izvršio »čudovišnu konstrukciju« s mojim tekstom, u to nema sumnje. To se pak mene tiče. I umjesto da se Stuparić ispriča, on me pita za *pobude*. U svakom slučaju meni je već tada bilo jasno da u VUS-u pravo može imati samo njegov novinar.

Možda će se neki čitalac upitati zašto sve to ovdje navodim, zašto sve ovo povezujem s Terzićevom knjigom? Upravo zato što smatram da se o Terzićevoj knjizi ne može razgovarati van općeg stanja u našoj historiografiji, i oko nje, i jučer i danas. I zbog toga ću u nastavku razgovora o Terzićevoj knjizi i dalje morati tako postupati. A što se tiče Strogo povjerljive okružnice HSS, nadam se da o tome u dogledno vrijeme više neću morati raspravljati, bar ne do trećeg izdanja Terzićeve knjige.

(Nastavlja se)